

DOI 10.33124/hsuf.2021.13.02

Роман Михальчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ВЛАСНОСТІ В ДИНАМІЦІ ГОЛОКОСТУ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ «ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ»: ФОКУС МІСЦЕВОГО НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ¹

Процес привласнення єврейського майна неєврейським жителями під час Голокосту викликає значний інтерес у науковій літературі. Однак в академічних дослідженнях менше уваги приділяється ролі місцевого населення порівняно з такими ж злочинами, які чинила офіційна нацистська адміністрація. Насправді роль багатьох неєврейських жителів не можна розглядати як просто «спостерігачів» (bystanders), оскільки їхні дії впливали на динаміку Голокосту на місцевому рівні.

Перспектива заволодіти власністю жертв (економічний компонент геноциду) створювала своєрідне мотиваційне тло для співпраці цивільного населення з нацистами, коли обидві сторони усвідомлювали важливість взаємодії, заснованої на прагматичному меркантилізмі. Економічний фактор, мотивація місцевих жителів та антисемітська складова могли відігравати важливу роль у процесі здійснення Голокосту. Жага наживи мобілізувала найгірші людські інстинкти та впливала на людей різного походження, статі та віку, хоча вони мали досвід тісних довоєнних соціальних відносин та контактів із жертвами.

Результати цього дослідження вказують на набагато більшу роль цивільних осіб, місцевого неєврейського населення у привласненні майна жертв Голокосту, ніж це вважалося раніше та описувалося в академічній літературі. Хоча в статті розглядається питання привласнення єврейського майна на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля» райхскомісаріату «Україна», проте результати дослідження є важливими для загального розуміння подій Голокосту в Україні та в окупованих східних теренах нацистами під час Другої світової війни.

¹ Ця стаття стала можливою завдяки стипендії грантового проекту Яхад-ін Унум (Париж, Франція) у 2018 р. Особлива подяка Патріку Дебуа, президенту асоціації Яхад-ін Унум; Патрісу Бенсімону, Міхалу Чойаку, директору дослідницького центру Яхад-ін Унум; Андрію Уманському, члену правління Яхад-ін Унум (Париж); Андрію Усачу, докторанту Українського католицького університету (Львів, Україна).

Ключові слова: Голокост, єврейська власність, генеральна округа «Волинь-Поділля», місцеве неєврейське населення.

Праці Яна Томаша Гросса², де він описав східноєвропейський контекст Голокосту за участю місцевих неєврейських жителів — «сусідів» в Європі, започаткували дискусію у висвітленні проблем взаємовідносин євреїв та неєвреїв під час Катастрофи. Інтелектуальна дискусія дала поштовх до переосмислення ролі й відповідальності цивільних осіб під час Голокосту.

Супутником геноцидів завжди була матеріальна складова. Під час Голокосту, як зауважує Арон Шнеер, німецька окупація відкрила для неєврейського населення нові можливості реалізації матеріальних і адміністративних амбіцій³. У цей час багато хто не лише побачив, а й використав можливість власного матеріального збагачення завдяки нещастю жертв. У цьому контексті слід погодитися з Адамом Джонсом, який зазначає, що геноцид пропонує безпрецедентну можливість для «виправлення» економічного дисбалансу через захоплення багатств і власності жертв⁴. Жадоба власності, перспектива заволодіти єврейським майном є одними із визначальних рис Голокосту. Тому історики все більше наголошують на тому, що Голокост неможливо повністю зрозуміти, доки його не сприйматимуть як найбільшу в сучасній історії кампанію убивчого розкрадання⁵.

Процес привласнення єврейського майна неєврейськими жителями під час Катастрофи набув помітних масштабів. Про це свідчить поява специфічної термінології «нажидитися», тобто нажитися на єврейському майні⁶. Це доволі показово, адже на грабінників чекало суворе покарання (до страти включно), оскільки офіційно таке майно належало державі.

Завдання нашого дослідження — проаналізувати роль місцевого неєврейського населення, цивільних жителів у набутті, привласненні, розкраданні, грабунку єврейського майна під час Голокосту в генеральній

² Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001); Jan T. Gross, i Irena Grudzińska Gross, *Golden Harvest; Events at the Periphery of the Holocaust* (New York: Oxford University Press, 2012).

³ Арон Шнеер, «За убийство євреїв ніякої відповідальності...: Портрет колаборационіста», у *Холокост на території ССР: матеріали XIX Міжнарод. конф. по іудаїки*, т. 1, вип. 40, ред. Ілья Альтман, Аркадій Зельцер, і Арон Шнеер (Москва: Сефер, 2012), 61.

⁴ Адам Джонс, *Геноциди: Вступ до глобальної історії* (Київ: Дух і літера, 2019), 457.

⁵ Джонс, *Геноциди*, 414.

⁶ Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і літера, 2009), 251.

окрузі «Волинь-Поділля»⁷. Вибір цього регіонально-адміністративного утворення для аналізу окресленої проблеми актуалізується тим, що саме тут у роки німецької окупації були розташовані основні інституції райхскомісаріату «Україна». Місто Рівне було центром РКУ: штаб головного інтендантства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні, Центральний емісійний банк України, німецький Верховний суд тощо. У 1943 р. за площею регіон посідав перше місце в райхскомісаріаті, а за чисельністю населення – друге. Єврейська громада великих міст регіону становила 60–80% від загальної кількості населення.

Як зауважує Іцхак Арад, у заволодінні єврейським майном існувала конкуренція між німецькою армією, СС, військовою та цивільною адміністрацією, неєврейським населенням⁸. У цьому дослідженні оминатиметься роль офіційних владних та колабораціоністських структур у вказаному процесі, натомість наша увага буде зосереджена виключно на шляхах привласнення єврейського майна цивільним населенням.

Новаторство статті полягає в тому, що на широкій джерельній базі, яка вперше вводиться в науковий обіг (передусім з усної історичної колекції інституції «Яхад-ін Унум» у Франції та відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США) розкрита проблематика набуття єврейського майна цивільними жителями, сусідами жертв, адже на сьогодні в Україні тема перебуває на периферії досліджень або ж розкрита фрагментарно. У більшості праць акцент дослідження спрямований на висвітлення ролі головних винуватців Катастрофи – націонал-соціалістичного режиму,

⁷ Генеральна округа «Волинь-Поділля» – адміністративно-територіальна одиниця райхскомісаріату «Україна», утворена з території колишніх Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, частково Тернопільської та Вінницької областей Української РСР та південної частини колишніх Берестейської та Пінської областей Білоруської РСР. Спочатку поділялася на 27, пізніше на 25 округ (гебітів). За площею в 1943 р. (80 507,99 км²), посідала перше місце в райхскомісаріаті «Україна», за чисельністю населення – друге. За національним складом домінували українці (3 млн 500 тис. – 75%), поляків було 460 тис. (10,9%), євреїв – 330 тис. (7,8%), білорусів – 280 тис. (6,6%), росіян – 330 тис. (7,8%), німців – 3 тис. (0,07%). На заході округу межувала з дистриктом «Галичина» та дистриктом «Люблін», на північному заході – з округою «Білосток», на півночі – з генеральною округою «Білорусь» райхскомісаріату «Остланд», на сході – з генеральною округою «Житомир», на півдні – з губернаторством Буковина, на південному сході – з губернаторством «Трансністрія». Генеральним комісаром округу був обергрупенфюрер СА Генріх Шене з Кенігсберга. З жовтня 1942 р. обов'язки генерального комісара «Волинь-Поділля» виконував генеральний комісар Житомира, начальник окружного управління Курт Клем. Спочатку місцем перебування генерального комісара був Брест-Литовський, згодом – Луцьк. Округа перестала існувати 5 лютого 1944 р.

⁸ Іцхак Арад, «Разграбление еврейской собственности на оккупированных территориях Советского Союза», *Проблеми Холокоста: научний журнал* 1 (2002): 5.

окупаційної адміністрації, коли в кінцевому результаті в матеріальному контексті здійснення Голокосту вигравав передусім Третій Райх.

Історіографія та джерела дослідження

Найбільш вагомим напрацюванням окресленої для аналізу теми належать закордонній історіографії. Її специфіка полягає в переплетінні тематик матеріальної сторони Голокосту та взаємин євреїв і неєвреїв, поведінки сусідів стосовно жертв Катастрофи. Зокрема, у вищезгаданих та інших працях⁹ Яна Томаша Гросса, Яна Грабовського¹⁰ проаналізовано поведінку сусідів євреїв крізь призму економічних факторів на прикладах Польщі. Зокрема, досліджуючи поведінку польських селян, місцевих «арійців», Ян Грабовський стверджує, що вони були значною мірою відповідальними за нещастя євреїв, а також зазначає про потребу переосмислення традиційного поділу Рауля Гільберга на три групи: жертв, винуватців, спостерігачів. Ці категорії стали надто «розмитими» для аналізу поведінки, особливо, коли це стосується спостерігачів¹¹.

Механізм грабунку євреїв Західної та Східної Європи вивчав Мартін Дін. Зазначаючи, що найцінніші речі зі Сходу відправлялися в Берлін, а менш вартісні залишалися на місцях для підтримки місцевої адміністрації¹², дослідник акцентував увагу на тому, що експлуатація єврейських ресурсів у Радянському Союзі стала важливим елементом реалізації Голокосту на Сході¹³. Висвітлюючи роль місцевого співробітництва в Східній Європі, де без німецької окупації не було б Голокосту, але й без допомоги місцевої влади вбивство євреїв не набуло б таких масштабів, Мартін Дін наголошує, що вияви місцевої ініціативи частини цивільного населення під час Голокосту вказують, що не можна всю провину покласти на німців¹⁴. Тобто йдеться про відповідальність місцевого чинника за участь у допомозі здійснення злочинних практик

⁹ Jan T. Gross, «Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe?», у *Lessons and Legacies XII: New Directions in Holocaust Research and Education*, eds. Wendy Lower, i Lauren Faulkner Rossi (Chicago: Northwestern University Press, 2017), 3–30.

¹⁰ Jan Grabowski, *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* (Bloomington: Indiana University Press, 2013).

¹¹ Grabowski, *Hunt for the Jews*, 172.

¹² Martin Dean, *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press; United States Holocaust Memorial Museum, 2008), 437.

¹³ Martin Dean, «Jewish property seized in the occupied Soviet Union in 1941–1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle», *Holocaust and Genocide studies* 1, вип. 14 (2000): 83–101, <http://hgs.oxfordjournals.org/content/14/1/83>.

¹⁴ Martin Dean, «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe», у *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone (Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2004), 120–140.

нацистів, але не за їх організацію, яка лежить на німецькій окупаційній адміністрації. Співзвучні висновки про те, що «арізація» власності євреїв відіграла значну (часом вирішальну) роль у підтримці багатьох соціальних груп у реалізації Голокосту в Західній Європі, знаходимо в дослідженнях Франка Байора¹⁵, Джеральда Фельдмана та Вольфганга Сейбела¹⁶.

Грабіж та конфіскацію власності євреїв на теренах СРСР досліджував Іцхак Арад. Разом із грабунком з боку німецьких офіційних структур дослідник наголошує на ролі місцевих поліцейських та неєврейських жителів у цьому процесі. У певних випадках власність євреїв могла стати для них нагородою за співпрацю¹⁷. Процес пограбування майна в різних теренах розглядали й інші західні¹⁸ та українські дослідники¹⁹, однак в основному вони аналізують грабіж євреїв окупаційною адміністрацією. Невеликий доробок праць, де висвітлено роль цивільних жителів у грабунку євреїв, представлено дослідженнями Володимира Зілінського, який показав це явище на мікрорівні в м. Самбір²⁰, та Жанні Ковбі, яка розглянула моделі поведінки місцевого населення Східної Галичини під час Голокосту²¹. Крім того, пограбування єврейського майна на прикладі цього регіону досліджувала Анна Вилегала. Згадуючи умови, в які потрапили євреї Східної Галичини та Західної Волині у 1939–1941 рр. під час радянської окупації, дослідниця аналізує факти націоналізації єврейської власності. Таким чином, до приходу нацистів євреїв вже позбавляли їхньої власності²². Однак зазначені праці стосуються дистрикту «Галичина», а не досліджуваного регіону.

¹⁵ Frank Bajohr, «Aryanisation» in *Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany* (New York: Berghahn Books, 2002).

¹⁶ Gerald Feldman, i Wolfgang Seibel, *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust* (New York: Berghahn Books, 2005).

¹⁷ Yitzhak Arad, «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union», *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–48; Арад, «Разграбление еврейской собственности», 5–39.

¹⁸ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich: Oldenbourg, 1996); Avi Beker, *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust* (New York: New York University Press, 2001).

¹⁹ Михайло Куницький, «Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)» (Автореф. дис. докт. іст. наук, Переяслав-Хмельницький, 2014); Олексій Гончаренко, «Позбавлення єврейського населення власності в період нацистської окупації Київщини», *Часопис української історії: зб. наук. ст.* 5 (2006): 116–121.

²⁰ Володимир Зілінський, «Пограбування єврейського майна у м. Самборі під час нацистської окупації: аналіз явища на макрорівні», *Голокост і сучасність* 13 (2015): 109–23.

²¹ Ковба, *Людність у безодні пекла*, 296.

²² Anna Wylegala, «About “Jewish Things”». *Jewish Property in Eastern Galicia During World War II*, *Yad Vashem Studies* 44 (2) (2016): 83–120.

В українській історіографії в географічних теренах Волині тему висвітлюють дослідження Петра Долганова, Андрія Усача, Романа Михальчука. На прикладі трьох містечок Західної Волині (Дубровиці, Корця, Костополя) Петро Долганов показав роль неєврейських жителів у пограбуванні жертв Голокосту. Автор зазначає, що такі дії сприяли «легітимації» геноциду серед місцевого населення та заохочували до колаборації²³. Андрій Усач, розглядаючи роль місцевих винуватців Голокосту в неєврейських усноїсторичних свідченнях, вказував на масовість грабунку євреїв під час Голокосту, а бажання збагатитися єврейським майном дослідник визначав чи не найпоширенішим мотивом співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту²⁴.

Питання власності євреїв на прикладі Рівненщини²⁵, привласнення єврейського майна представниками влади та цивільними жителями на прикладі Костопільської міської управи²⁶, контрибуції як форми позбавлення власності євреїв на теренах генеральної округи «Волинь-Поділля»²⁷ розглянув Роман Михальчук. У статті про порятунок мізоцьких євреїв на основі відеосвідчень жертв фонду Шоа проаналізовано шляхи їхнього виживання, зокрема економічний фактор²⁸. Встановлено, що матеріальна власність для євреїв була важливим чинником під час переховування. Не завжди поведінка рятувальників по відношенню до жертв була альтруїстичною, адже частина це робила на певний час з матеріальних інтересів, доки в євреїв були матеріальні ресурси. Були й такі сусіди, що влаштували на жертв Голокосту полювання з метою

²³ Петро Долганов, «Бенефіціари Голокосту: роль “сусідів” у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації», *Місто: історія, культура, суспільство* 9 (2) (2020): 83.

²⁴ Андрій Усач, «“То не німці...”: місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноїсторичних свідченнях», у *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть*, ред. Гелінада Грінченко (Київ: ТОВ «Арт-книга», 2021), 155.

²⁵ Роман Михальчук, «Власність євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)», *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького нац. ун-ту* 36 (2013): 169–173; Роман Михальчук, і Вікторія Зиль, «Економічний аспект Голокосту (на прикладі Рівненщини)», *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців* (Рівне, 2018): 258–260.

²⁶ Роман Михальчук, «Продаж майна жертв Голокосту в Костопільській міській управі», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 30 (2018): 209–214.

²⁷ Роман Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв в генеральній округі “Волинь-Поділля”», *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру* (2016): 71–75.

²⁸ Роман Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США», *Пам’ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* 62 (2021): 226–238.

збагатитися, заволодіти їхнім майном, отримати винагороду, видавши їх окупаційним органам²⁹.

Роль місцевих жителів у примусових практиках нацистів, зокрема участь у привласненні майна жертв Голокосту, описана в книзі о. Патріка Дебуа. Завдяки усним свідченням, зібраним командою Яхад-ін Унум, відклалася інформація про залучення, а подекуди – про винуватість місцевих спостерігачів під час Голокосту, зокрема і на теренах «Волинь-Поділля»³⁰. Дебуа виокремлює спеціальну категорію цивільного населення, виявлену під час його усної історичного проекту, яку примусово було забрано виконувати брудну роботу (викопування та закопування могил, обшук трупів, перебирання речей, одягу вбитих тощо). Під час виконання таких видів робіт інколи ці люди мали можливість заволодіти майном жертв, а подекуди окупанти самі дозволяли це робити за виконання брудної роботи. На прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля» становище цивільного населення та специфіку роботи, яку воно було змушено виконувати, проаналізовано в одній з наших попередніх статей³¹.

Використані в дослідженні джерела дають можливість вивчати проблему з погляду різних груп: жертв, катів та неєвреїв – свідків подій.

Спогади жертв Голокосту (євреїв) та свідків (неєвреїв) представлені відеокolleкціями Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США³², відеокolleкцією Яхад-Ін Унум³³, а також колекцією аудіосвідчень очевидців Голокосту в селищі Мізоч Рівненської обл., яких було опитано автором у 2016 р.³⁴

²⁹ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 226–238.

³⁰ Patrick Desbois, *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets* (New York: Arcade Publishing, 2018).

³¹ Roman Mykhalchuk, «“Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)», *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.

³² Відеокolleкція містить понад 52 тис. свідчень тих, хто пережив Голокост, та тих, хто рятував жертв нацизму, а також ромів, гомосексуалістів, свідків Єгови, опитаних у 56 країнах світу. Створена завдяки проекту американського кінорежисера Стівена Спілберга в 1994 р.

³³ Відеокolleкція містить близько 7,4 тис. свідчень очевидців масових вбивств під час Другої світової війни єврейського та ромського населення у 8 країнах (Білорусь, Литва, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Україна, колишня Югославська Республіка Македонія) і постійно поповнюється. «Яхад-ін Унум» (означає «разом»), створена в 2004 р. у Франції католицьким священиком о. Патріком Дебуа, ідентифікувала понад 2,4 тис. місць масових розстрілів.

³⁴ У 2016 р. автор здійснив опитування про Голокост у селищі Мізоч (Рівненська обл.) близько двох з половиною десятків респондентів – місцевих неєврейських жителів (у цій статті використано сім із них). Детальніше див.: Роман Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами

Актуальність використання усних свідчень зумовлена тим, що офіційні німецькі та радянські документи не можуть повною мірою висвітлити процес розкрадання єврейського майна цивільними жителями. Якщо вказані джерела містять інформацію про контрибуцію, пограбування, націоналізацію та привласнення майна євреїв німецькою адміністрацією, поліцейськими, то факти грабунку цивільним населенням трапляються украй рідко. Натомість розповіді жертв та свідків подій є тим джерелом, де такі акти висвітлені найбільш повною мірою. Саме тому усна історія лишається такою важливою в запропонованому дослідженні.

Однак усні свідчення є суб'єктивними джерелами, які мають певні особливості та потребують критичного підходу. Пережитий людський досвід наявний у первинних (ретенція) або вторинних (репродукція) спогадах. У дослідженні важливо визначити їхню достовірність через взаємне порівняння, залучення для перехресного аналізу. Спосіб перехресного аналізу передбачає, що цитати з інтерв'ю та інформація, що міститься в них, підлягають «зв'язуванню» з відомостями інших джерел, що й становить сутність перехресної критики та аналізу³⁵.

Якщо враховувати, що основні події Катастрофи в досліджуваному регіоні відбувалися в 1942 р., то середній вік свідка з відеокolleкції Яхад-ін Унум (у переважній більшості це дитячі спогади), становив 15 років. Однак загалом віковий діапазон коливався від 9 до 31 років. Схожа ситуація і зі свідченнями колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Щодо гендерної складової, то у відеокolleкції Яхад-ін Унум свідки представлені майже паритетно з невеликою перевагою чоловіків – 53% і 47%. У колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, навпаки, більше представлені жінки – 61,5% і лише 38,5% – чоловіки.

При аналізі усних розповідей слід враховувати вікові та психологічні особливості свідків. Адже одним на момент Трагедії могло бути 6, іншим – 15, а ще іншим – 30 років, що відбивалося на сприйнятті пережитого досвіду та оціночних суджень, рефлексій та могло впливати на рівень достовірності інформації в інтерв'ю. Зважаючи на складність теми насильства, історична достовірність може бути нівельована

усної історичного проекту у липні-серпні 2016 р.», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 29 (2017): 265–274.

³⁵ Гелінада Грінченко, Ірина Реброва, та Ірина Романова, «Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України)», *Український історичний журнал* 4 (2012): 180.

свідченнями очевидців як результат отриманої психологічної травми. Зокрема, під час інтерв'ю в оповідачів спостерігалось своєрідне бажання відмежуватися від жахливих подій. У таких випадках вони ніби хотіли сказати: «це не ми», «ми не причетні», «ми такого не робили», «якщо хтось це і робив – то інші»³⁶. Уважний аналіз та ретельне прочитання таких свідчень може бути підставою для формулювання інших висновків, ніж факти, про які говорять свідки³⁷.

Однією з переваг відеосвідчень є можливість візуально аналізувати поведінку оповідача, що інколи промовляє красномовніше за слова. Контент названих усноісторичних колекцій дозволяє говорити про потужний потенціал їх використання в дослідженні Голокосту, де наявна ексклюзивна інформація, яка не зустрічається в інших офіційних джерелах³⁸. Зокрема, на прикладі відеоматеріалів Яхад-ін Унум свідчення очевидців становлять 3 умовні групи: 1) свідчення непрямих свідків, які не бачили вбивства, але чули про це з розповідей інших; 2) свідчення безпосередніх свідків, які були присутні під час убивства; 3) свідчення «small death jobs» – людей, що примусово виконували роботи на місці вбивства³⁹. Свідчення останньої категорії найцінніші, адже ці люди не лише бачили, а й брали участь у самому процесі⁴⁰.

Німецькі документи, опубліковані Олександром Кругловим про вбивство рівненських євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р., надають

³⁶ Наприклад, намаганням виправдати себе чи «своїх» могли бути такі слова: «наше село не ходило [купувати єврейське майно], а ходили з країни» (див.: Архіви Яхад-ін Унум (далі – Архіви YIU), свідчення № 126B).

³⁷ Наприклад, одна свідок говорила, що після розгрому гетто в Домачеві німці дозволяли брати одяг з гетто, але «ніхто нічого не брав – боялися». Однак в іншому епізоді інтерв'ю вона розповідала, як з матір'ю ходила в гетто і взяла собі щось з речей (Архіви YIU, свідчення № 135B). У свідченнях очевидця із Серників вказувалося, що було мало людей, які купували одяг вбитих євреїв, а купувати їхали із сусідніх сіл. А в іншій частині інтерв'ю свідок стверджувала, що продавали речі «нашим людям» (Архіви YIU, свідчення № 544U).

³⁸ Наприклад, о. Патрік Дебуа виявив роль в усноісторичному опитуванні свідків категорії примусових працівників серед місцевого населення в реалізації планів Голокосту – «small death jobs». Цих людей він називає «невидимою групою», яка склала одне з головних відкриттів проєкту «Яхад-ін Унум» (Patrick Desbois, «The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum», *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 96.

³⁹ Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту* (Київ: Дух і Літера, 2011), 101–102.

⁴⁰ Так, процес масового вбивства вимагав залучення значної кількості цивільних осіб, яка була насильно реквізована для примусових робіт – виконання допоміжних функцій під час здійснення Голокосту. О. Патрік Дебуа виявив понад 20 видів робочих «small death jobs». Зокрема, серед них були: копачі (могильники), транспортери, перевізники тіл, сортувальники одягу, продавці одягу, прибиральники могил та ін. (Desbois, «The witnesses of Ukraine», 96–97).

можливість побачити Голокост очима винуватців⁴¹. Наявна в них інформація свідчить не лише про факт «вирішення єврейського питання» представниками різних німецьких формувань та поліції, а й про участь місцевих цивільних мешканців у привласненні майна на місці страти. Ліквідацію та грабунок гетто в Мізочі описує невідомий член ОУН у власному щоденнику, де він рефлексував щодо вбивства євреїв та процесу пограбування місцевого гетто⁴². Зокрема, його опис грабунку гетто місцевими жителями після пожежі в мізоцькому гетто надає схвальні оцінки ліквідації євреїв. Велика роль у пограбуванні відводилася жінкам: «Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття»⁴³.

В обласних українських архівах, в архівосховищах Служби безпеки України (архівно-кримінальні справи на засуджених) наявна інформація про грабунок євреїв поліцейськими та цивільними жителями. Наприклад, один із членів поліції зізнався, що здійснював грабів у квартирах євреїв, а нагробоване майно передавав своїй дружині⁴⁴. Інший приклад – швачка рівненської майстерні, яка мала контакти з німецькими окупантами, мала можливість грабувати квартири євреїв Рівного разом зі своїм чоловіком⁴⁵. Жінку засуджено до вищої міри покарання.

Факти пограбування розкриваються в мемуарах та спогадах євреїв, зокрема, Варвари Барац з Рівного⁴⁶, Олександра Левіна з Рокитно-го⁴⁷, Майкла Дімента зі Свинох⁴⁸. До цієї групи джерел слід віднести

⁴¹ Александр Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов», *Голокост і сучасність* 11 (2012): 104–165.

⁴² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83. Щоденник невідомого члена ОУН, мешканця Дерманя, про знищення євреїв Мізоча та повстання в місцевому гетто, 40 аркушів.

⁴³ ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 11 зв.

⁴⁴ Архів Управління Служби Безпеки України в Рівненській області (далі – АУ СБУ РО), ф. 4, спр. 2656, арк. 19–20.

⁴⁵ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 10424, арк. 23–23 зв.

⁴⁶ Варвара Барац, *Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны* (Москва: Арт-Бизнес-Центр, 1993).

⁴⁷ Александр Левин, «Негаснувшие свечи Холокоста», у *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*, кн. 2, ред.-уклад. Борис Забарко (Киев, 2007), 288–289.

⁴⁸ Майкл Дімент, *Самотній вигнанець. Щоденник про Свинохи та гетто в Локачах* (Київ: УЦВІГ, 2016).

Меморіальні книги пам'яті (Рівне⁴⁹, Мізоч⁵⁰). Наявність таких різновидових джерел певною мірою дозволяє здійснити дослідження.

Практики набуття єврейської власності

Набуття єврейської власності неєврейськими жителями відбувалося через сукупність практик і способів, які були офіційними та неофіційними. Також їх можна класифікувати за методами як квазілегальні (санкціоновані та регульовані окупаційною владою) й нелегальні. Дозволені та санкціоновані владою практики зводилися до купівлі/продажу, а також передачі майна владними інституціями та суспільними організаціями для найбільш бідних та упосліджених місцевих жителів на безкоштовній основі. Значна частина з них скористалася шансом поліпшити свої матеріальні умови. Водночас офіційний дозвіл влади неєврейським жителям на право володіти майном убитих виглядав обопільною співпрацею. Люди, які купували такі речі, знали, що вони належали вбитим євреям, і таким чином це виглядало пасивною згодою щодо легітиматії владних дій по відношенню до жертв Голокосту. Автором дослідження було проаналізовано офіційні практики набуття (купівлі) майна жертв Голокосту на прикладі Костопільської міської управи (терени сучасної Рівненщини)⁵¹, тому в цій статті увага буде зосереджена на неофіційних та напівофіційних практиках привласнення майна євреїв місцевими жителями.

Неофіційні практики полягали в заволодінні матеріальних цінностей без узгодження дій з владою. Інколи цей процес відбувався за згодою євреїв (бартер), однак частіше — без неї. Інколи важко встановити. У деяких випадках представники влади на власний розсуд вирішували, давати можливість чи ні неєврейським жителям заволодіти майном жертв. Важливу роль тут відігравала готовність останніх до співпраці. Часто лояльність жителів до владних структур вирішувала питання їхнього забезпечення єврейським майном або значно підвищувала шанси на це.

Привласнення майна євреїв у перші дні окупації

Однією з перших можливостей скористатися безпорадним становищем євреїв та їх пограбувати з'явилася в перші дні окупації та під

⁴⁹ «The Holocaust (Меморіальна книга Рівного)», дата звернення липень 21, 2021, <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page529%20-%20Дата%20доступу>.

⁵⁰ «Меморіальна книга Мізоча», дата звернення липень 21, 2021, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html>.

⁵¹ Михальчук, «Продаж майна жертв Голокосту», 209–214.

час погромів⁵². Історики зазначають, що стихійні погроми в Україні та Білорусії в тимчасовий період між відступом Червоної армії та окупацією нацистами великою мірою були спрямовані проти єврейської власності, ніж на самих євреїв⁵³. Такі дії супроводжувалися не лише побиттям, гвалтуванням, пограбуванням, а й вбивствами. Як зазначав дослідник Карел Беркгоф, особливо вразливими перед насильством з боку місцевого населення виявилися євреї Західної Волині⁵⁴. За даними Шмуеля Спектора, євреїв грабували щонайменше у 27 містечках і селах регіону. Дослідження Джарета Мак-Брайда розширює кількість таких населених пунктів до 42⁵⁵. А Девід Сезарані відзначає, що погроми на Волині забрали приблизно 500 життів єврейських чоловіків і жінок⁵⁶.

Жителі краю не лише грабували євреїв, а й повідомляли про них німцям, вказуючи на будинки, де вони проживали (наприклад, у Клевані⁵⁷). Процес грабунку єврейського майна міг відбуватися під час короткого вакууму влади, коли радянська влада вже покинула міста, але німецька адміністрація ще не встановила в них свій контроль. Наприклад, окупація нацистами Камінь-Каширська відбулася 28 червня 1941 р., але ще 26 червня 1941 р., коли радянська влада покинула місто, багато селян із сусідніх сіл пограбували єврейські магазини, а під час погрому було вбито 2 євреї⁵⁸. Ініціатива в погромах після окупації німцями могла бути викликана як новою владою, так і місцевими

⁵² Зокрема, див.: Witold Mędykowski, *W cieniugigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012); Andrzej Zbikowski, «Local Anti-Jewish pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941», у *The Holocaust in the Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ed. Lucian Dobroszycki, i Jeffrey Gurock (NY; London: M. E. Sharpe, 1993), 173–179; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990); Wendy Lower, «Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons», *Journal of Genocide Research* 13 (3) (2011): 217–246; Александр Круглов, «Погромы в восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия», *Проблеми історії Голокосту* 5 (2010): 56–73; Карел Беркгоф, *Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: Критика, 2011).

⁵³ Dean, «Local Collaboration», 125.

⁵⁴ Беркгоф, *Жнива розпачу*, 66.

⁵⁵ Jared Graham McBride, «“A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014), 128.

⁵⁶ David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949* (New York: St. Martin's Press, 2016), 374.

⁵⁷ Wendy Lower, «Anti-jewish violence in Western Ukraine, summer 1941: varied histories and explanations», *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 148.

⁵⁸ Martin Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, т. 2 (Washington: Indiana University Press, 2012), 1376.

жителами, а часто це були взаємодоповнюючі речі⁵⁹. Якщо перші розглядали такі дії як один із засобів поступового вирішення «єврейського питання», то місцеві жителі — як спосіб грабунку. Особливо багато погромів у населених пунктах генеральної округи «Волинь-Поділля» фіксується в липні 1941 р.⁶⁰ Крім того, саме встановлення окупаційної влади нерідко супроводжувалося нищенням та грабунком будівель, підприємств, магазинів євреїв. До таких дій інколи приєднувалися місцеві жителі⁶¹. У цьому контексті Мартін Дін вказує, що стихійні реакції місцевого населення після прибуття німців, мотиви осіб і значення єврейської власності для отримання підтримки антиєврейських заходів посилюють наше розуміння динаміки геноциду. Важливо пам'ятати, що для Голокосту потрібні були не тільки центральні плани, але й реальні люди на місцевому рівні⁶².

Пограбування гетто та єврейських будинків

Пік активності в набутті єврейської власності серед жителів краю спостерігається у зв'язку із вимушеним переселенням євреїв у гетто, а також коли вони покидали будівлі гетто під час «остаточного розв'язання єврейського питання». Частину будинків євреїв займали місцеві жителі та представники влади, решта — були пограбовані та зруйновані.

Один з випадків грабунку єврейських будівель ілюструє повоєнна кримінальна справа, що висвітлює роль цивільних осіб у м. Рівне в процесі пограбування євреїв міста. Рідкісність цього випадку в тому, що зазвичай у джерелах такої категорії підсудними є колаборанти з числа представників української поліції тощо, а не цивільні жителі. Так, 25 травня 1944 р. засуджено до вищої міри покарання, а 2 вересня

⁵⁹ Наприклад, у Корці в погромі брали участь українці, а в Дубно — німці з українцями (Zbikowski, «Local Anti-Jewish pogroms», 177).

⁶⁰ Наприклад, у Кременці 3 липня 1941 р., коли німці зайняли місто, під час погрому українці вбили 130 євреїв, а їхні магазини були пограбовані. У Ланівцях після окупації міста 3 липня 1941 р., під час погрому зі зґвалтуваннями, організованому українськими антисемітами, вбито 60 євреїв, а єврейські будинки розграбовані. У Ратно на початку окупації відбулося розграбування єврейського майна місцевими українцями з сіл, у ході якого був убитий один єврей. 6 липня 1941 р. місцеві українські селяни в Ратно організували погром з масовими пограбуваннями та вбивствами. Після окупації підрозділами Вермахту Шумська 2 липня місцеві українці грабували єврейські будинки, незважаючи на публічні оголошення, що це заборонялося. Через кілька днів ними ж організовано погром, під час якого євреї, які намагалися себе захистити, були вбиті та ін. (Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1395, 1402, 1456, 1480).

⁶¹ Наприклад, коли під час окупації Великих Межиріч німці пограбували єврейські будинки, місцеве населення з місця грабунку брало собі одяг (Архіви YIU, свідчення № 1422U).

⁶² Dean, «Local Collaboration», 134.

1944 р. розстріляно Горник Люсю Йосипівну. В обвинувальному висновку вказано, що в 1941 р. жінка разом із німецькими загарбниками грабувала радянських громадян і надавала практичну допомогу німецьким каральним органам в арештах комуністів, комсомольців і радянських полонених у м. Рівне⁶³. Під час німецької окупації Люся Горник працювала в швейній майстерні, мала можливість грабунку євреїв Рівного. Серед речей, які привласнила, — кілька крісел, 2 швейні машинки. Її чоловік після розстрілу євреїв Рівного взяв золотий годинник, браслет, золоте кільце та ліжко. Крім того, свідок М. Довгань стверджувала, що підсудна їй особисто розповідала, що вони з чоловіком в одній з квартир єврейської сім'ї знайшли золото з американськими доларами та іншими золотими речами (браслети, годинники, обручки). Сама Горник зізналася, що її чоловік після розстрілу рівненських євреїв ходив по квартирах жертв у пошуках золота, та бачила в нього 12 доларів, 5 золотих п'ятірок, годинник і пальто. За те, що він дав їй лише один годинник і пальто, вона з ним навіть посварилася⁶⁴.

Під час переселення в гетто євреям заборонялося брати велику кількість речей, тому велика її частина ставала власністю місцевих жителів та окупантів⁶⁵. Крім того, наявні факти, коли неєврейські жителі, яких євреї просили допомогти в транспортуванні їхнього майна в будинки гетто, намагалися привласнити їхнє майно⁶⁶.

Аналогічний процес грабунку єврейських будівель відбувався після розгрому гетто. Наявні джерела дають можливість аналізувати це питання з позиції різних (усіх) сторін процесу геноциду: жертв, спостерігачів, катів. Свідчення останньої категорії представляє «Щоденник невідомого члена ОУН, мешканця Дерманя, про знищення євреїв Мізоча та повстання в місцевому гетто», де описано грабунок гетто місцевими жителями і загалом даються схвальні оцінки ліквідації євреїв у Мізочі. Зокрема, у щоденнику згадується про жінок, які клунками носили

⁶³ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 10424, арк. 34.

⁶⁴ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 10424, арк. 23–23 зв.

⁶⁵ Грабунок єврейських будинків розпочинався відразу, як євреї з них переселялися в гетто. Як тільки зачинилися ворота гетто в Новій Ушиці, куди переселилися євреї у вересні 1941 р., поліція та місцеві мешканці увірвалися до єврейських будинків і крали все, що могли (Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1433).

⁶⁶ Рівненська єврейка Варвара Барац згадувала, що коли перевозила речі в гетто, перевізник скористався безпорадним становищем жінки. Спочатку за перевіз він зажадав 25 марок, а коли привіз — ще 10 марок. А сам він брав у квартирі все, що хотів, незважаючи на зауваження власниці (Барац, *Бегство от судьбы*, 43–44).

єврейські речі, зазначається, що «не один розживеться добром набраним»⁶⁷. Спогади жертв доповнюють інформацію неєвреїв-спостерігачів. Вони більш емоційні — передають не лише тугу за втраченим майном, а й власні рефлексії та оцінки дій сусідам, що здійснювали пограбування, називаючи їх «сараною», «експертами» в пограбуванні тощо⁶⁸.

Грабунки в гетто стали масовим явищем. Загалом історики зауважують, що грабіжників манив туди стереотип про «єврейське золото», заховане в кожному єврейському будинку — у підвалах, потаємних кімнатах, спеціальних нішах у стінах, печачах, під порогами⁶⁹. При чому брали все — від дрібниць до великогабаритних речей. В Озерянах, за спогадами свідка, знімали двері, забирали рогату худобу, коней, швейні машинки, а великогабаритні меблі вивозили кінями⁷⁰. Характерна ознака грабунку залишеного євреями майна після ліквідації гетто — участь у ньому селян із сусідніх сіл⁷¹.

Дані про пограбування гетто після ліквідації підтверджуються не лише задокументованими у джерелах словами свідків⁷², а й світлинами. Дітер Поль у своєму дослідженні подає фото з підписом: «місцеві

⁶⁷ У Щоденнику автор описує процес грабунку гетто місцевими мешканцями в Мізочі під час його ліквідації та пожежі: «Починають очищати будинки, які ще не згоріли. Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття. Так, у печлі, де конають жида, хисткий бачить рай. Ще ворушить членами свого тіла, а мужик вже стягає з нього лахміття і залишає його голого... Не один розживеться добром набраним» (ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 11 зв.).

⁶⁸ У Меморіальній книзі Рівного свідок порівнює грабіжників із сараною, що поширювалася на єврейські будинки. У незаконному привласненні майна брали участь бідні і багаті, освічені і прості люди. Багато з них не змогли вивести награване в руках, тому возили кінями. Поляків та українців, які грабували гетто, названо «експертами» у цьому питанні («The Holocaust (Меморіальна книга Рівного)»). Єврей Олександр Левін з Рокитного згадував, що селяни після розгрому гетто сокирами розбивали стіни в пошуках захованих цінностей, — «перетворилися в справжніх мародерів» (Левін, «Негаснущі свічки Холокоста», 288–289). Майкл Дімент у своєму щоденнику описав грабунк гетто в Торчині: «...я потрапив у гетто, але воно було порожнє, усі будинки — порожні. Поліція та селяни забирали меблі. Селяни перекладали кращі речі до своїх возів, а решту складали окремо. Різні домашнє начиння, як-от постільну білизну, також складали окремо... У будинках усе перевернуто, розкидано і потрощено» (Дімент, *Самотній вигнанець*, 99–100).

⁶⁹ Ольга Белова, і Владимир Петрухин, «Еврейский миф» в славянской культуре (Москва: Мости культуры, 2007), 311–313.

⁷⁰ Архіви YIU, свідчення № 1463U.

⁷¹ Наприклад, у гетто Озерян (Архіви YIU, свідчення № 1463U), гетто в Серниках (Архіви YIU, свідчення № 544U), гетто Гориньград (Архіви YIU, свідчення № 1402U), гетто у Столині (Архіви YIU, свідчення № 195B), гетто в Мізочі (архів автора, інтерв'ю з Ганною Германюк (6 серпня 2016 р.); архів автора, інтерв'ю з Терентієм Германюком (30 липня 2016 р.); архів автора, інтерв'ю з Марією Литвинець (8 серпня 2016 р.)).

⁷² Наприклад, свідок із Великих Межиріч згадувала, що коли євреї пішли з гетто, ніхто будинки не охороняв, «тоді страшне робилося, подушки, пір'я все кругом валялося, порозкидувано було» (Архіви YIU, свідчення № 1422U).

мешканці Луцька грабують гетто після його ліквідації 3 вересня 1942 р.»⁷³ (Фото 1).

Фото 1. Місцеві мешканці Луцька грабують гетто після його ліквідації 3 вересня 1942 р.

Після ліквідації гетто збереження звільнених будівель від розкрадання та руйнації неєврейськими жителями стало реальною проблемою для місцевої влади. Незважаючи на те, що їх «запечатували», закривали з метою запобігти проникненню грабіжників, забезпечували охороною, ці будівлі почали притягувати багатьох. Як зазначав свідок з Олики про грабіжників гетто — «таких людей завжди вистачало»⁷⁴. Свідчення очевидців описують цей процес так: «І речі брали, і доми розібрали»⁷⁵, «хто хотів мебелі, а хто там підлогу зривав, брав дошки. Одним словом — що хотів — то те й брав»⁷⁶ тощо. Цивільні жителі не лише привласнювали знайдені речі в гетто, а й руйнували та розбирали

⁷³ Дітер Поль, «Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації в Рейхскомісаріаті Україна», у *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 84.

⁷⁴ Архіви YIU, свідчення № 1773U.

⁷⁵ Архіви YIU, свідчення № 1398U.

⁷⁶ Архіви YIU, свідчення № 840U.

колишні єврейські будівлі для своїх потреб, зокрема на дрова⁷⁷. У Гориньграді зафіксовано випадки, коли мешканці сусіднього села Микюлин розбирали та човнами перевозили «жидівські хати», бо їм німці повністю спалили село⁷⁸.

Інформацію про грабунок будинків колишнього гетто надають майже всі управи, на території яких існували гетто. Наприклад, у звіті про діяльність районної управи в Острозі за лютий 1943 р. голова Острозького району Іван Мотренко повідомляв рівненського гебітскомісара д-ра Беєра, що на території колишнього гетто забезпечено від розкрадання та знищення 30% будівель⁷⁹. Зі звіту було зрозуміло, що управа не справлялася з охороною будівель гетто. За той же місяць лютий 1943 р. в цілях недопущення нищення домів колишнього гетто проведено забивку дверей та вікон будинків, а сторожі міської управи чергували вночі й удень, не допускаючи розкрадання. Уже за березень 1943 р. в аналогічному звіті знаходимо інформацію, що сторожі міста чергували вночі й удень по троє на кожну зміну, не допускаючи грабунку гетто⁸⁰. У квітні 1943 р. робота з охорони будівель гетто тривала⁸¹. Однак очевидно від таких дій результати не дали потрібного ефекту, адже в звіті Острозької районної управи за червень 1943 р. вказувалося про наявність людей, які «розтягують будинки, як і в гетті, так і в поза геттом на опалення»⁸².

Загрозливих масштабів пограбування будинків колишнього гетто набули в Корецькому районі. Голова Корецької районної управи вказував коменданту міліції на те, що розкрадання будинків на «жидівській дільниці» «набрало жажливих розмірів». Визнаючи себе безсилим, зазначав: «Мої засоби боротьби з крадіж'ю не дають потрібних наслідків» і тричі просив забезпечити охорону. Пропонував робити засідки кожні 3–4 дні, а виявлених злочинців відправляти на примусові роботи (Фото 2)⁸³.

Також не справлялася з мародерами Дубровицька міська управа, яка неодноразово в січні та лютому 1943 р.⁸⁴ вказувала про це поліції.

⁷⁷ Про такі випадки див. зокрема, свідчення про Варковичі (Архіви УІУ, свідчення № 1396U), Мокрово (Архіви УІУ, свідчення № 237В), Боремель (Архіви УІУ, свідчення № 1337U), Купель (Архіви УІУ, свідчення № 857U) та ін.

⁷⁸ Архіви УІУ, свідчення № 1402U.

⁷⁹ ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

⁸⁰ ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 62–63.

⁸¹ ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 76–78.

⁸² ДАРО, ф. Р. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 98.

⁸³ ДАРО, ф. Р. 48, оп. 1, спр. 11, арк. 200.

⁸⁴ ДАРО, ф. Р. 293, оп. 2, спр. 5, арк. 87, 100.

Врешті, управа зазначала, що в разі невиконання обов'язків поліцією вона знімає з себе відповідальність за охорону будинків⁸⁵.

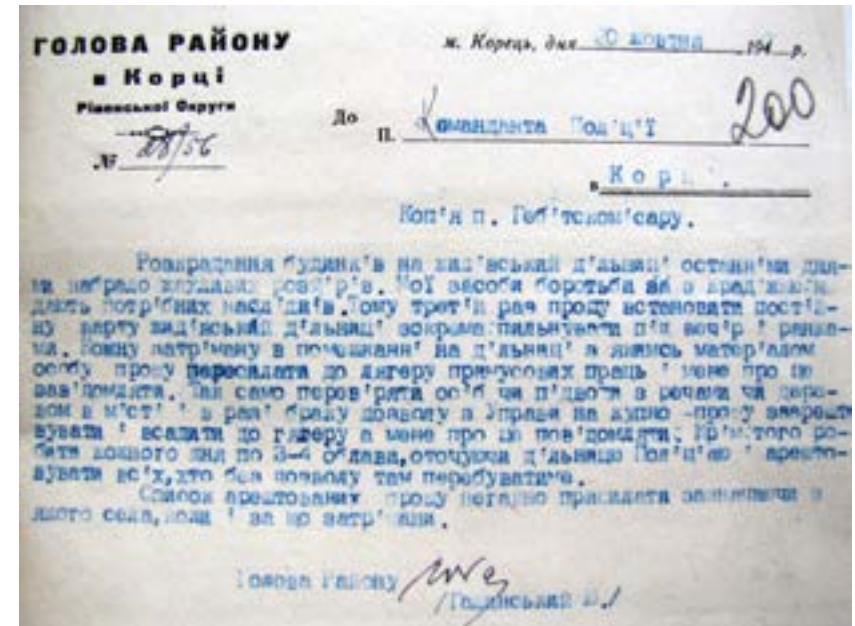

Фото 2. Лист голови Корецької районної управи Ю. Галицького коменданту поліції м. Корця від 20.IV.1943 р. про розкрадання будинків колишнього гетто, потребу встановити охорону і покарання грабіжників

В окремих випадках наплив очочих нажитися на єврейському майні не припинявся навіть під страхом смерті. У Рожищах, незважаючи на оголошення, що грабунок єврейських речей буде каратися смертю, цивільне населення продовжувало грабіж. Як зазначав секретар управи Василюк, щоб не допустити людей до гетто, шуцмани районної управи «були змушені до вживання зброї»⁸⁶.

Єврейське майно після вбивства власників

Масові акції вбивства євреїв стали причиною вивільнення значних матеріальних ресурсів жертв. Місцеві неєврейські жителі отримали можливість заволодіти ними, коли євреїв вели на розстріл, на місці страти, після розстрілу тощо. Шлях жертв геноциду до місця страти був

⁸⁵ ДАРО, ф. Р. 293, оп. 2, спр. 5, арк. 100.

⁸⁶ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р 76, оп. 2, спр. 1, арк. 121.

місцем, де неєврейські жителі мали можливість привласнити їхні речі. Зазвичай євреї мали при собі цінності, адже під час таких «акцій переселення» окупанти дозволяли, а інколи й наказували брати з собою цінні речі та запас продуктів на кілька діб. Наприклад, у Рівному в останню подорож євреям дозволялося брати багаж до 16 кг⁸⁷. На світлинах можна побачити речі (клунки), які вони несли з собою 6 листопада 1941 р. по дорозі до урочища «Сосонки» (Фото 3, 4)⁸⁸.

Інколи, розуміючи безвихідь свого становища, євреї позбувалися власних речей, аби «німцям не дісталися», викидаючи їх по дорозі⁸⁹. Таким чином, місцеві спостерігачі отримували шанс заволодіти ними. У селах часто це були діти, які неподалік пасли худобу⁹⁰, не замислюючись про можливі негативні наслідки своїх дій⁹¹.

На місці страти євреїв привласнити майно жертв мали можливість цивільні, яких о. Патрік Дебуа назвав «small death jobs»⁹². Це були робітники, примусово забрані для виконання в процесі вбивства різних видів робіт – викопування та закопування могил, доставки жертв до місць страти, збору та продажу єврейського одягу, майна, пошуку єврейських цінностей тощо⁹³. До виконання «small death jobs» залучались цивільні – переважно мешканці населених пунктів, у яких проходили акції екстермінації євреїв (сусіди), а також радянські військовополонені та в'язні нацистських тюрем. Вони не були поліцейськими чи колаборантами. Найчастіше це були молоді чоловіки та жінки, діти чи підлітки, яких примусово забирали з дому озброєні люди⁹⁴. Слід зазначити, що під час війни в селах не вистачало робочої сили, адже дорослі чоловіки

⁸⁷ Наприклад, під час такого «переселення» в Рівному (акції в «Сосонках») у листопаді 1941 р. дозволялося брати запас продуктів на 3 дні, про що свідчили євреї Розенберг Едуард Георгійович (Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 7021, оп. 71, спр. 40, арк. 11 об.), Раблинська Емілія Яківлівна (ДАРО, ф. Р. 534, оп. 1, спр. 4, арк. 210–211). Із собою дозволялося брати 16 кг багажу (Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 109).

⁸⁸ Bundesarchiv (далі – BArch), ф. В 162, спр. 04229, арк. 4; спр. 04231, арк. 6.

⁸⁹ Наприклад, за словами свідка, у Тучині дорога, по якій вели євреїв на розстріл, була встелена радянськими грошиками: «Мільйони грошей лежали по дорозі» (Архіви YIU, свідчення № 1386U).

⁹⁰ У Мізочі свідок пригадував, що діти-пастухи збирали коштовності, викинуті євреями в р. Стубелка під час акції в жовтні 1942 р. (Архіви YIU, свідчення № 574U).

⁹¹ Свідок з Радивилова згадувала, що коли їй було 9 років, за мішечком із золотом, який викинула єврейка, вона навіть пірнула в річку. Однак це побачив поліцейський і забрав «здобуток» (Архіви YIU, свідчення № 1483U).

⁹² Desbois, «The witnesses of Ukraine», 96. Докладніше про «small death jobs» та їхню роль у нацистських планах здійснення Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» див.: Mukhalchuk, «Small death jobs», 157–165.

⁹³ Desbois, «The witnesses of Ukraine», 96–97.

⁹⁴ Дебуа, *Хранитель спогадів*, 109.

Фото 3, 4. Євреї Рівного зі своїм майном вирушають в Сосонки, 6 листопада 1941 р.

могли перебувати на фронті, в армії, у підпіллі та ін. Тому траплялися непоодинокі випадки, коли це змушували робити жінок⁹⁵.

Один з прикладів таких робітників – полонений Яків Павленко, якого змусили бути сортувальником речей на місці вбивства рівненських євреїв у листопаді 1941 р. Його попередили, що за привласнення єврейського одягу винні будуть розстріляні. Однак було холодно і коли Павленко попросив з єврейських речей собі светр, то отримав на це дозвіл⁹⁶.

Зібрані з місць страти речі доставляли в пункти зберігання та продажу. У Рівному такі речі, за свідченнями єврейки Варвари Барац, звозили в синагогу⁹⁷. У Бундесархіві збереглися світлини такого перевезення (Фото 5)⁹⁸.

Фото 5. Перевезення майна розстріляних євреїв до пункту зберігання

Інколи таких працівників винагороджували і вони отримували єврейські речі напівофіційно (адже майно належало державі). У Варковичах робітникам, які закопували євреїв, дозволили взяти єврейські речі⁹⁹. За словами свідка з Тучина, його батьку, який закопував місце

⁹⁵ Наприклад, закопування могил євреїв, як було в Пінську (Архіви YIU, свідчення № 176B); Mykhalchuk, «Small death jobs», 162.

⁹⁶ USC Shoah Foundation Visual History Archive (далі – USC SFI VHA), свідчення № 1561.

⁹⁷ Барац, *Бегство от судьбы*, 37.

⁹⁸ VArch, ф. В 162, спр. 04239, арк. 13.

⁹⁹ Архіви YIU, свідчення № 1396U.

масового вбивства євреїв, дали одяг, бо в його сім'ї було багато (десять) дітей¹⁰⁰. В окремих випадках працівникам «small death jobs» вдалося не лише отримати єврейські речі, а й дати можливість скористатися такою нагодою іншим жителям. Наприклад, у Четвертні, за спогадами свідка, чоловіки, що закопували ями, переказували іншим людям, що вони можуть брати собі єврейські речі¹⁰¹. Така можливість також була надана жителям Мізоча – одяг, що лежав у рівчаку, зі слів свідка, давали вибирати людям¹⁰². Серед світлин екстермінації мізоцьких євреїв існують дві, на яких видно хаотично розкиданий одяг поряд із жертвами (Фото 6, 7)¹⁰³.

Фото 6. Роздягнуті перед стратою єврейські жінки та діти в Мізочі, 14 жовтня 1942 р.

Звісно, що «small death jobs» не були єдиною групою, що привласнювала єврейське майно з місць страти. Це робили і цивільні особи не з числа задіяних у такій роботі. Німець Ганц Пільц згадував, що через 10 днів після вбивства рівненських євреїв він був на місці розстрілу 16 листопада 1941 р. і фотографував українців, які там шукали

¹⁰⁰ Архіви YIU, свідчення № 1387U.

¹⁰¹ Архіви YIU, свідчення № 1475U; Mykhalchuk, «Small death jobs», 163.

¹⁰² Архіви YIU, свідчення № 574U.

¹⁰³ United States Holocaust Memorial Museum arkhiv, фото № 17876, 17877.

Фото 7. Роздягнуті перед стратою єврейські жінки та діти в Мізочі, 14 жовтня 1942 р.

Фото 8–11. Пошук місцевими жителями речей, цінностей на місці розстрілу рівненських євреїв у «Сосонках» у листопаді 1941 р.

цінності¹⁰⁴. Зокрема, на світлинах видно людей та жінку, яка приміряє взуття, знайдене на місці страти (Фото 8–11)¹⁰⁵.

Привласнювати речі євреїв цивільним жителям було легше, коли це дозволяли окупанти¹⁰⁶, а також коли існували споріднені зв'язки з ними (чи представниками влади). Наприклад, житель Серників надягнув на себе піджак з єврейського одягу, коли вантажив речі з місця страти, і мав бути розстріляним, адже це побачив німець. Однак родичем цього жителя виявився комендант Серників і його відпустили¹⁰⁷. Співпраця осіб із представниками влади на основі родинних зв'язків прослідковується і в інших прикладах. Житель Хрінників вивозив з гетто речі (меблі, подушки, перини) та носив одяг євреїв, який йому давав його брат – поліцейський. Змушуючи євреїв роздягатися під час масового розстрілу, одяг забирав собі. Потім жінка відпирала одяг від крові і його продавали¹⁰⁸. Інший факт, коли майно євреїв переходило до цивільних від поліцейських, – передача його родичам, дружині¹⁰⁹.

Слід зазначити, що речі вбитих євреїв на місці розстрілу цікавили місцевих жителів як відразу після акцій вбивства¹¹⁰, так і після завершення війни в роки радянської влади¹¹¹ та за часів незалежності України¹¹².

¹⁰⁴ Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 124.

¹⁰⁵ ВArch, ф. В 162, спр. 04233, арк. 8; спр. 04234, арк. 9; спр. 04235, арк. 10; спр. 04237, арк. 11.

¹⁰⁶ Наприклад, у Вишнівцях (Архіви YIU, свідчення № 841U), у Балині (Архіви YIU, свідчення № 649U).

¹⁰⁷ Архіви YIU, свідчення № 545U.

¹⁰⁸ USC SFI VHA, свідчення № 36447.

¹⁰⁹ Так, згідно з протоколом допиту від 16 травня 1944 р. С. Мархуненко зізнався, що як поліцейський брав участь в арешті євреїв Рівного та займався пограбуванням у квартирах євреїв. Майно передавав своїй дружині: «Я згадую, що взяв з квартир євреїв п'ятнадцять пар чоловічої нижньої білизни, вісім простирадл, два костюми, й інші речі, частину одягу я поміняв на продукти харчування. Частина знаходиться вдома у моєї дружини» (АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 2656, арк. 19–20).

¹¹⁰ Наприклад, у Ковелі (Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1389). В урочищі «Сосонки» через тиждень після розстрілу рівненських євреїв місцеві жителі палицями рили землю на місці акції, намагаючись знайти коштовності (Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 124). У Радивиліві пошук коштовностей на місці розстрілу місцевими жителями відбувся вже через місяць після розстрілу (Архіви YIU, свідчення № 1782U).

¹¹¹ Наприклад, у Мізочі в 1957 р. (архів автора, інтерв'ю з Людмилою Підтоптою (9 серпня 2016 р.)). У Тучині після 20 років убивства євреїв мародери відкопували місце розстрілу (Архіви YIU, свідчення № 1389U). У післявоєнний час розкопки могил євреїв зафіксовані в Пінську (Архіви YIU, свідчення № 176В).

¹¹² Наприклад, у рівненських Сосонках мародерство фіксувалося постійно з 1950-х рр. до 2021 р. включно.

Реакція влади на грабунок єврейського майна цивільними жителями (офіційна та реальна)

У справі привласнення майна жертв Голокосту виникала конкуренція між владними структурами та місцевими неєврейськими жителями. Маючи виключне право на заволодіння таким майном, окупаційні органи застосовували покарання конкурентів, включно до розстрілу. У відповідних наказах закріплювалося монопольне право на майно євреїв місцевої влади. Загальноприйнятою практикою було передавати затриманих грабіжників поліції з нагробованими речами¹¹³. Укази щодо покарань відрізнялися різними мірами жорсткості – від превентивної перестороги «цивільним особам реквізувати доми, знаряддя, нагрівальні елементи, домашні тварини»¹¹⁴, до покарання смертю за присвоєння «жидівського» майна, що розцінювалося, як грабіж¹¹⁵. Для прикладу, в одному з таких оголошень у листопаді 1941 р. за підписом гебітско-місара Рівного – д-ра Беєра вказувалося, що «крадіжки та нищення речей потягає за собою кару смерті» (Фото 12)¹¹⁶.

Фото 12. Оголошення гебітскомісара Рівного д-ра Беєра про застосування смертної кари за крадіжку майна

¹¹³ ДАРО, ф. Р. 68, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

¹¹⁴ ДАРО, ф. Р. 33, оп. 7, спр. 291, арк. 187.

¹¹⁵ ДАРО, ф. Р. 29, оп. 1, спр. 19, арк. 110.

¹¹⁶ ВArch, ф. В 162, спр. 04228, арк. 3.

Також існували владні застереження населенню, щоб не купували нагробованого єврейського майна, що, очевидно, у той час не було рідкістю. Голова Гошанської районної управи Іван Павлюк 1 травня 1942 р. інструктував сільських старост: «Попередити населення, щоб при всяких продажах жидівського різного майна належить бути дуже обережними й на сліпо не купувати, щоб не наразитись на втрату грошей»¹¹⁷. У протоколі засідань голів району Рівненської округи від 25 квітня 1942 р. застережено людей бути обережними, не купувати речей, «щоб потім не пропали гроші»¹¹⁸. У цьому контексті (боротьби з купівлею єврейського майна) цікавий випадок стався в Серниках. За словами свідка, німець розпоров багнетом єврейську подушку, яку купив місцевий житель, та надів її покупцю на голову¹¹⁹.

Однак офіційна реакція посадовців могла відрізнятися від реальності. На практиці місцеві представники нацистської адміністрації, очільники управ, поліцейські самі були причетні до розкрадання єврейського майна, нерідко співпрацюючи в цьому з місцевими жителями. Дослідник Михайло Куницький зазначає, що до рук центральних державних інституцій райху потрапила порівняно невелика частина власності євреїв. Найбільш вартісні речі та коштовності були розграбовані німецькими та місцевими поліційними формуваннями тощо, місцевим населенням¹²⁰. Грабіж єврейського майна названими учасниками процесу вдало ілюструють слова одного зі свідків: «Хороше забрали німаки, а то чуть гірше забрали шуцмани, а зовсім погане – то вже йшли люди»¹²¹. Поступаючись представникам влади у змаганні за єврейське майно, місцеві жителі у власних свідченнях шкодували про це¹²².

У свою чергу, реакцію/дії місцевої влади на питання привласнення єврейського майна місцевими жителями можна поділити на 3 категорії: 1) покарання за грабунок (включно до розстрілу), 2) дозвіл на грабунок та 3) дозвіл на грабунок в обмін на матеріальну мотивацію (співпраця з цивільними жителями, спільні домовленості).

Конкуренцію за єврейське майно між окупантами та місцевими жителями (і як наслідок – смертну кару) влучно ілюструють спогади баптистського пастора Володимира Боровського. Приїхавши в січні

¹¹⁷ ДАРО, ф. Р. 245, оп. 2, спр. 1, арк. 70.

¹¹⁸ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 139, арк. 4; ф. Р. 33, оп. 1, спр. 21, арк. 39, 40.

¹¹⁹ Архіви YIU, свідчення № 544U.

¹²⁰ Куницький, «Соціально-правовий статус», 21.

¹²¹ Архіви YIU, свідчення № 642U.

¹²² У Вишнівцях після розстрілу євреїв місцеві присутні шкодували, що їм нічого не дісталось з майна жертв, бо все забрали німці та поліцейські (Архіви YIU, свідчення № 842U).

1943 р. з Берліну до Ковеля, він побачив порожні єврейські будинки з побитими вікнами та виламаними дверима. «Розказували, як різні люди, коли не стало жидів, пробували грабувати жидівське майно. Німці для постраху розстріляли одну жінку-селянку, і труп якийсь час лежав так на вулиці. Подібних випадків було більше, хоч ті ж самі німці, особливо їхні вищі урядовці, найбільше присвоювали собі цього майна», — писав Боровський¹²³. У спогадах інших свідків смертна кара грабіжників єврейських квартир могла бути не лише через розстріл, а й через шибеницю. У Бресті, як зазначав свідок, незважаючи на те, що людям дешево продавали єврейські речі, «був закон, що строго-настрою не можна грабувати». Для переконливості одного разу німці повісили поліцейського, що брав такі речі без дозволу¹²⁴. Однак такий радикалізм у покараннях грабіжників не завжди мав місце. Інколи їх просто водили по місту з написами: «Ми грабували гетто». Потім їх відпускали. Такий факт відбувся в Острозі. І тоді грабіжників було не один-два, а десяток-два, — як зазначав свідок¹²⁵.

У багатьох спогадах свідків Голокосту описуються і випадки відсутності реакції влади на грабунок єврейського майна. Інколи вони були спричинені дозволом окупантів брати єврейське майно¹²⁶, а іноді — відсутністю охорони в гетто¹²⁷. Траплялося, що поліцейські процес обміну (бартеру) не забороняли¹²⁸. У таких ситуаціях жителі домовлялися, вдавалися до підкупу. Наприклад, у Варковичах за домовленістю з поліцейськими людей впускали всередину гетто. На запитання інтерв'юера: «А поліцаям треба було щось дати, щоб вони дозволили зайти?» респондентка відповіла: «Ну то ж ясно, що так не пустять»¹²⁹. Дозвіл на грабунок в обмін на підкуп представників влади для цивільних жителів був вигідним способом покращити своє матеріальне становище обом сторонам. Цьому сприяв факт земляцтва. Наприклад, щоб мати можливість грабувати гетто, селяни та місцеві жителі Мізоча

¹²³ Володимир Боровський, *Під покровом Всевишнього. Спомини* (Атланта: Видання Українського Євангельського Об'єднання в Північній Америці, 1983), 140.

¹²⁴ Архіви YIU, свідчення № 156В. Покарання через шибеницю згадує також свідок в Костополі (Архіви YIU, свідчення № 1787U).

¹²⁵ USC SFI VHA, свідчення № 44884.

¹²⁶ Такі випадки зафіксовані у Вишнівцях (Архіви YIU, свідчення № 840U, 841U), Домачево (Архіви YIU, свідчення № 135В), Варковичах (Архіви YIU, свідчення № 1396U), Ланівцях (Архіви YIU, свідчення № 822U), Озерянах (Архіви YIU, свідчення № 1463U) та ін.

¹²⁷ Наприклад, у Варковичах (Архіви YIU, свідчення № 1398U).

¹²⁸ Архіви YIU, свідчення № 1463U.

¹²⁹ Архіви YIU, свідчення № 1398U.

могли домовитися з поліцейськими за продукти харчування (горілка, яйця тощо)¹³⁰.

Таким чином, потрапляння предметів домашнього вжитку та одягу єврейського майна до частини місцевого населення, за висловом Мартіна Діна, «розширювало форму місцевої співучасті у злочині»¹³¹.

Самовільна передача євреями власності місцевим жителям

Єврейське майно потрапляло до місцевих жителів не завжди шляхом привласнення. Існували випадки, коли євреї самі віддавали власні речі, зокрема, за переховування чи порятунок. Реалії окупації позначилися на тому, що частина населення переховувала євреїв з меркантильною метою. На думку білоруського дослідника Євгена Розенבלата, «платних» рятівників було більше, ніж «безкоштовних»¹³². Траплялися доволі часті випадки, коли переховування євреїв припинялося тоді, коли в них закінчувалися матеріальні ресурси для рятівників, і навпаки — коли вони з'являлися, то поверталася мотивація подальшого переховування жертв. Наприклад, мізоцька єврейка Клер Борен зазначала, що спочатку її з матір'ю переховував чех, який згодом повідомив, що надалі не може їх утримувати, бо відбуваються постійні обшуки євреїв. Після цього єврейки викопали на власному подвір'ї золото і повернулися до нього, дали грошей, щоб він купив їжі, і лишилися в нього переховуватися ще на деякий час¹³³.

Єврейка Іда Кац пригадувала, що, переховуючись у Балині в диякона Якова, батько дав йому золоту п'ятірку. Він її взяв, але на другий день сказав, щоб пішли від нього: «Так, як я не знав, звідки Ви взяли, так щоб я не знав, куди Ви поділися». Дяк не лише їх вигнав (хоча взяв п'ятірку), але і заявив про них у відповідні органи. Євреї ледве зуміли втекти¹³⁴.

Майкл Дімент у своєму щоденнику зазначав, що після втечі з гетто Локачів лісник Федір, який його переховував, через деякий час йому сказав: «Ти все одно лежиш тут в соломі, тож нащо тобі теплий костюм? Давай мінятися». Єврей був змушений віддати свій одяг, а натомість

¹³⁰ Архів автора, інтерв'ю з Неонілою Паньохою (25 липня 2016 р.).

¹³¹ Dean, «Local Collaboration», 131.

¹³² Евгений Розенблат, «Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: праведники и праведные», у *Холокост: новые исследования и материалы: материалы XVII Междунар. конф. по иудаике*, т. IV., вип. 37 (Москва, 2011), 81.

¹³³ USC SFI VHA, свідчення № 18572. Також див.: Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 231–232.

¹³⁴ USC SFI VHA, свідчення № 11210.

отримав поношені штани та піджак рятівника. А через вісім днів лісник попросив його від нього піти. Тут, на відміну від попереднього прикладу, рятівник не доніс на втікача в поліцію й дозволив йому піти. Іншу ситуацію описує мізоцький єврей Макс Вельтфрайнт. Він став свідком загибелі родини Вассерманів від рук селянина, у домі якого вони переховувалися. За словами Вельтфрайнта, господар дому зі спільниками вбив сім'ю Вассерманів у полі (врятувався лише зять Моше Майзліч), а все сімейне золото, гроші та коштовності потрапили в заплямовані кров'ю руки селянина¹³⁵. Представлені випадки свідчать про множинність дій та реакцій місцевих жителів, у тому числі рятівників, на безпорадне становище євреїв. Уявлення про людей, що переховували євреїв, як про виключно позитивних персонажів, не відображає повної дійсності. Багато з них намагалися не афішувати факт переховування євреїв.

Крайніми випадками такого «обміну» були погрози та шантаж. Його практикували як місцеві жителі, так і представники влади, більшою мірою поліцейські, що мали ширші можливості застосування сили¹³⁶.

Протилежними були випадки, коли євреї з власної ініціативи давали неєвреям своє майно. Це був несподіваний акт набуття єврейської власності, який висвітлював дружні взаємини обох сторін. Наприклад, у Ланівцях, ідучи по дорозі на розстріл, один єврей кинув годинник місцевому жителю Грудцеві¹³⁷. У Локачах після порятунку єврейка відкопала заховане в землі майно і багато одягу роздала людям, зокрема чоловіку, що свого часу її переховував, та іншим знайомим людям¹³⁸. У багатьох спогадах неодноразово згадується, що євреї на знак вдячності дарували своїм рятівникам вироби із золота та інші цінні речі¹³⁹. Такі практики існували як під час нацистської окупації, так і після відновлення радянської влади після завершення Другої світової війни¹⁴⁰.

Інколи майно «на перетримку», залишене євреями неєврейським жителям на певний час, ставало їхньою власністю. Постійні конфіскації, реквізиції та контрибуції змушували євреїв переховувати свої

¹³⁵ «Меморіальна книга Мізоча».

¹³⁶ Наприклад, сусід єврейської сім'ї, разом з тим поліцейський в с. Корост Костопільського району, Роман Комар, вимагав золото в єврея під дулом пістолета (USC SFI VHA, свідчення № 45238).

¹³⁷ Архіви YIU, свідчення № 822U.

¹³⁸ Архіви YIU, свідчення № 1481U.

¹³⁹ Наприклад, у с. Галево, поблизу Пінська, єврейка, яка під час переховування приходила до сім'ї, подарувала свідку золоту каблучку – «на пам'ять нехай буде» (Архіви YIU, свідчення № 177B), у Мізочі єврейка подарувала золоту каблучку жінці, яка носила продукти в гетто (архів автора, інтерв'ю з Теклею Демидюк (12 серпня 2016 р.)).

¹⁴⁰ Наприклад, у Писарівці Хмельницької обл. єврей, який після війни прийшов у село, дарував майно тим жителям, які допомагали йому врятуватися (Архіви YIU, свідчення № 849U).

коштовності, цінності, срібло, фарфор, одяг, хутра, і навіть меблі у своїх «християнських друзів»: поляків, чехів, українців – поки війна не закінчиться¹⁴¹. З такими явищами намагалися боротися владні органи та здійснювали пошук єврейських речей у місцевих жителів¹⁴². Еміль Голдбартен з Мізоча розповідав, що в грудні 1941 р., працюючи на місцевому цукровому заводі, на прохання українського працівника Карпа безкоштовно дав керосин на свято Різдва. Українець хотів заплатити, однак Еміль «вирішив, що він хороший хлопець», і дав керосин безкоштовно. Тож коли постала потреба, Карпо переховував Голдбартена. Таким чином, як підсумував Еміль, «за ці два літри керосину він прихистив мене»¹⁴³. Він же розповідав історію про те, що переховувався в іншого українця – колишнього робітника, який у нього працював 15 чи 20 років. За день до створення гетто він передав йому на зберігання свої речі, зокрема дві чи три сталеві діжки з керосином¹⁴⁴. Отже, приклад Еміля Голдбартена показує, яке значення для порятунку мали добросусідські взаємини передвоєнного періоду, які склалися на основі економічних/трудова/майнових відносин.

Слід зазначити, що багато жителів, які переховували єврейські речі, часто стримували слово і віддавали заховане в них майно, про що зазначають як свідки¹⁴⁵, так і євреї¹⁴⁶. Однак були й протилежні випадки. Покарання за переховування єврейських речей не було настільки суворим, як за переховування євреїв, але воно становило цілком реальну небезпеку. Інколи такий ризик недоброчесні жителі «компенсували», привласнюючи собі залишене жертвами майно. У Клевані II свідок зазначала, що, беручи в євреїв речі, місцеві жителі часто наживалися на цьому: «Дуже багато тут є таких людей, що побрали золото з ціллю

¹⁴¹ Наприклад, як це було в Дубно (Dean, ред. *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, 1353), у Серниках (Архіви YIU, свідчення № 544U; Desbois, *In Broad Daylight*, 54) тощо.

¹⁴² Наприклад, голова с. Сухівці Яшук 25 вересня 1941 р. повідомляв Клеванську районну управу, що в селі «жидівських» коней, возів і упряжі у населення нема. Не виявлено і євреїв, котрі б мали інвентар. Була знайдена лише «оставлена жидами одна корова у громадянина Кольнера Ониська і одна свиня» (ДАРО, ф. Р. 26, оп. 1, спр. 29, арк. 12). Голова міської управи Костополя 18 лютого 1942 р. зазначав коменданту міської поліції міста, що в трьох костопільчанах є єврейські машинки для шиття, і просив вислати до згаданих осіб міліціантів, відібрати у них машини й доставити їх до Міської управи (ДАРО, ф. Р. 291, оп. 1, спр. 146, арк. 59).

¹⁴³ USC SFI VHA, свідчення № 07722.

¹⁴⁴ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 233.

¹⁴⁵ Архіви YIU, свідчення № 1782U.

¹⁴⁶ Наприклад, свідчення євреїв про с. Стадники Острозького р-ну (USC SFI VHA, свідчення № 43886), про Балин (USC SFI VHA, свідчення № 11210), про Гриців (USC SFI VHA, свідчення № 29299).

якоюсь, що колись віддадуть»¹⁴⁷. Рейчел Зейдмен з Луцька згадувала, що її батько домовився з сусідами-поляками переховати речі. Однак, коли вона прийшла за ними, то їй віддали лише мізерну частину і сказали більше не приходити¹⁴⁸.

Щоб не віддавати речі євреям, інколи місцеві жителі розповідали про їх власників окупантам, які влаштовували на них засідки¹⁴⁹. Траплялися випадки, що люди викопували речі євреїв і забирали їх собі¹⁵⁰. Інший приклад набуття єврейської власності — смерть євреїв. У такому разі колишні власники не могли забрати свої речі і вони ставали власністю нових господарів¹⁵¹.

Зазвичай матеріальна власність збільшувала шанси євреїв на порятунок, однак були протилежні випадки, коли її наявність становила небезпеку або ж загрожувала їхньому життю. Одна з таких історій стосується Ісаака Розенבלата з Мізоча. Пастухи (вчорашні друзі) його переслідували і казали йому: «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг, ми тебе здамо поліцейським»¹⁵². Потім його так побили, що він обмочився.

Часто небезпечні ситуації траплялися під час грабунку гетто. Єврей Боруха заховався в Людвипільському гетто після його ліквідації і три дні не міг вийти, бо місцеві жінки забирали майно в гетто, навіть билися між собою¹⁵³. Єврей Михайло Костріченко згадував, що був викритий жінкою, яка грабувала гетто і почала кричати, що там «жиди»¹⁵⁴. Тра-

¹⁴⁷ Архіви YIU, свідчення № 1366U.

¹⁴⁸ USC SFI VHA, свідчення № 50672.

¹⁴⁹ Наприклад, у с. Медошів (USC SFI VHA, свідчення № 36447). У Рівному, після розстрілу в Со-сонках, єврей М. Вакс намагався вберегти дружину Соно та 9-річного хлопчика в домі колишньої своєї домробітниці. Вона їх прийняла, сказавши принести найкращі речі. Коли він це зробив, вона видала дружину Соно і дитину німецькій владі (Барац, *Бегство от судьбы*, 36).

¹⁵⁰ Архіви YIU, свідчення № 544U.

¹⁵¹ Ольга Руй з Острога згадувала про єврея, який в них лишив речі. Коли сім'я довідалась, що його розстріляли і родичів також немає в живих, відкрили чемодан, в якому виявилися зубила, ланцюги, замки і т.д. «Все це в господарстві було потрібне і так ми пережили окупацію, дякуючи цьому єврею. За ці інструменти мама не раз вимінювала сало, мило, сіль», — згадувала Ольга Руй (Святослав Ситай, ред., *Криваві жорна війни: трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках: спогади, документи, факти* (Рівне: Вид. О. Зень, 2013), 56).

¹⁵² USC SFI VHA, свідчення № 38507. Також див.: Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 228.

¹⁵³ USC SFI VHA, свідчення № 49417.

¹⁵⁴ USC SFI VHA, свідчення № 34403.

плялося, що в таких випадках грабінники ставали причиною смерті євреїв. Свідок з Озерян фактично зізнався в цьому¹⁵⁵.

Іноді матеріальні речі для місцевих жителів важили більше, ніж життя єврея. Наприклад, у Цапцевичах селянин переслідував єврея заради костюма, кинув його в р. Горинь, де той втопився¹⁵⁶; у Межиріччі Корецькому жінка погодилася на пропозицію есесівця кинути в яму єврейських дітей і отримала ковдру¹⁵⁷.

Досить поширеним було отримання єврейського майна в результаті обміну (бартер) на продукти харчування. Цей акт був добровільним з боку євреїв, однак офіційно був під владною заборонаю. Попри це, комерційні відносини не припинялись. Інколи євреї та місцеве не-єврейське населення вигадувало схеми такого взаємного обміну. Наприклад, у Ланівцях за отворами загорожі гетто євреї виставляли речі на огляд. Кого з місцевих жителів зацікавив товар — міг відбутися обмін¹⁵⁸. Свідок зі Столина казав, що їжу за огорожу в гетто перекидали за «барахло»¹⁵⁹. Для єврейського населення це був шанс вижити, для іншої сторони — підтримати своє матеріальне становище в скрутні часи або ж збагатитися. У цьому контексті Шмуель Спектор зазначав, що для селян «голодні євреї були хорошими торговими партнерами»¹⁶⁰.

Свідчення жертв та свідків Голокосту підтверджують, що частина населення давала продукти харчування євреям безкоштовно, не вимагаючи винагороди. Однак інша частина в цьому вбачала власний економічний інтерес. Зазвичай обмін єврейських речей на продукти харчування неєвреїв не був різнозначним, тому інколи нагадував грабїж. Наприклад, у гетто Ланівців за одяг євреї просили шматочок хліба¹⁶¹. А Іда Кац з Балина згадувала, що за кришталеву вазу отримала десяток чи кілька десятків яєць¹⁶².

¹⁵⁵ Після розгрому гетто в Озерянах свідок із трьома друзями пішов шукати там майно. Під час пошуку на горіщі будівлі виявився єврей з ножем і кинувся на свідка, який зайшов у його будинок. Це побачила поліція і застрелила єврея (Архіви YIU, свідчення № 1463U).

¹⁵⁶ USC SFI VHA, свідчення № 47316.

¹⁵⁷ Анастасія Обарчук, *Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка* (Рівне: ПП ДМ, 2010), 163–164.

¹⁵⁸ Архіви YIU, свідчення № 822U.

¹⁵⁹ Архіви YIU, свідчення № 194B.

¹⁶⁰ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 133.

¹⁶¹ Архіви YIU, свідчення № 820U.

¹⁶² USC SFI VHA, свідчення № 11210.

Поведінкові моделі, мотивації та дилеми неєврейських жителів щодо власності жертв Голокосту

Аналізовані випадки набуття майна жертв Голокосту неєврейськими жителями дають можливість констатувати різноманітні моделі їхньої поведінки (або їх комбінації).

Певна категорія місцевих жителів засуджувала факт привласнення єврейського майна, що пояснюється загальноморальними принципами. Причому таке ставлення стосувалося як квазілегальних, офіційних практик (купівлі-продажу), так і неофіційних (грабунку). Набути майно жертв шляхом купівлі після їх розстрілу для деяких жителів краю було неприйнятно, «морально важко». Саме так охарактеризувала свою відмову купувати єврейські речі свідок із Дубна¹⁶³. Якщо одні свідки просто вказують, що не купували такі речі під час розпродажу¹⁶⁴ чи під час грабунку гетто¹⁶⁵, то інші засуджували інших людей за такі дії: «хто без совісті — той брав, а хто совість мав — той не йшов [купувати]»¹⁶⁶.

Для певної категорії людей, які не наважувалися брати єврейську власність, важливу роль відігравала думка оточення, можливий осуд близьких, родичів, друзів та сусідів. Особливо це стосувалося дітей, для яких сімейні настанови відігравали ключову роль у поведінці через виховання¹⁶⁷. За спогадами свідка з Сарн, коли після ліквідації гетто люди пішли грабувати єврейські будинки, то її мама суворо заборонила туди йти і щось брати¹⁶⁸. Степан Трохимчук згадував, що коли після розстрілів євреїв у Ланівцях люди забирали з будинків одяг та меблі, батьки йому сказали, що «ніхто не має права брати чуже, бо то гріх — брати чуже майно і привласнювати»¹⁶⁹. Таким чином, діти поводитися згідно з настановами батьків. У Четвертні після розстрілу євреїв 9-річна дівчинка-свідок розповіла матері, що місцеві жінки розбирали одяг євреїв та пропонували їй, але вона не взяла, за що її мати похвалила: «Ну то добре. А навіщо чужа кров. Не треба брати». Вже в 9 років дівчина могла оцінити свої дії та засудити сусідів: «Я не брала, а люди з кров'ю, то побрали. Ой, не бояться нічого»¹⁷⁰.

¹⁶³ Архіви YIU, свідчення № 1379U.

¹⁶⁴ Архіви YIU, свідчення № 651U.

¹⁶⁵ Архіви YIU, свідчення № 196B.

¹⁶⁶ Архіви YIU, свідчення № 841U.

¹⁶⁷ У Радивиліві матір насварила свою 9-річну доньку за те, що вона пірнула в річку за мішечком із золотом, який викинула єврейка (Архіви YIU, свідчення № 1783U).

¹⁶⁸ USC SFI VHA, свідчення № 45897.

¹⁶⁹ Усач, «То не німці...», 155.

¹⁷⁰ Архіви YIU, свідчення № 1475U.

У разі порушення настанов діти могли бути покарані. Батьківські заборони перепліталися з погрозами. Наприклад, не пускаючи грабувати сина в мізоцьке гетто, його батько погрожував палицею, що поб'є¹⁷¹. Авторитет батьків спрацьовував навіть у тих випадках, коли діти були повнолітні і займали посади в окупаційній адміністрації. Наприклад, 19-річний житель с. Дермань, що вступив на службу в мізоцьку районну поліцію і похвалився костюмом, відібраним у євреїв, отримав за це від батька прочуханки (батько вдарив). «Після цього я більше в поліцію не поїхав», — свідчив поліцейський¹⁷².

Часто батьки у разі привласнення дітьми єврейських речей наказували їх позбутися. Такі випадки фіксуються неодноразово¹⁷³. Інколи це робили самі діти. Патрік Дебуа згадував свідчення чоловіка з Тучина, який розповідав, що будучи 14-літнім підлітком носив куртку вбитого єврея, але викинув її після того, як її впізнав сусід і йому стало соромно¹⁷⁴.

Слід об'єктивно вказувати на всі поведінкові моделі відносин батьки-діти. Поодинокі випадки свідчать, що деякі батьки навпаки заохочували власних дітей брати єврейське майно. Наприклад, коли в Сморгоні єврей йшли на розстріл та викидали по дорозі пакунки, то батько наказав 12-річному сину перевірити — «може золото яке хто викинув»¹⁷⁵.

Крім того, слід відмітити важливу деталь — більшість тих, хто відмовлявся від єврейського майна та стримував інших, вказували, що єврейське майно, здобуте нечесним шляхом, — «людські сльози», згодом обернеться для нових власників бідою/злом. Віра в це знаходила вияв не лише в свідченнях очевидців¹⁷⁶, але й описана в народній традиції¹⁷⁷.

Аналіз інших випадків вказує на те, що власність євреїв не брали через тісні дружні стосунки та особисте знайомство. Так, інколи настанови батьків та знайомство з євреями взаємодоповнювалися. За словами свідка з Серників, «їхня сім'я нічого не брала з єврейського

¹⁷¹ Архів автора, інтерв'ю з Романом Дмитруком (12 серпня 2016 р.).

¹⁷² АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 48–50.

¹⁷³ У Балині батьки змусили свою дитину занести назад у гетто вишиту картинку, яку вона взяла. Причому матір йшла за нею та спостерігала, чи донька виконає наказ (Архіви YIU, свідчення № 649U). У Лунінцях батьки доньці наказали позбутися сукні та хустки, які вона підбрала, коли євреїв вели на розстріл (Архіви YIU, свідчення № 193B).

¹⁷⁴ Ця курточка разом з іншими речами дісталася його батькові, який закопував могилу євреїв і в якого було 10 дітей (Архіви YIU, свідчення № 1387U; Desbois, *In Broad Daylight*, 195–196).

¹⁷⁵ Архіви YIU, свідчення № 1371U.

¹⁷⁶ Архів автора, інтерв'ю з Терентієм Германюком; Архіви YIU, свідчення № 1343U.

¹⁷⁷ Белова, і Петрухин, «Єврейский миф», 310–311.

майна, бо мати забороняла, бо знайомі євреї»¹⁷⁸. У Гощі свідок згадував, що, коли євреї просив обміняти одяг на продукти, він їх давав безкоштовно, адже

вони ж усі євреї були знайомі, разом в школу ходили, разом гратися ходили на луг туди, ті такі молодці хлопці... то як з його брать, якщо він прийшов – їсти хоче... ну як він міняє, він з себе скидає якусь сорочку тую залайожену, чи ті штани – я їх буду брать?¹⁷⁹.

Частково пояснення дружніх стосунків слід шукати в передвоєнний період соціалізації, співжиття мешканців краю, коли євреї та неєвреї жили поряд, товаришували, ходили разом до школи, а також були тісно пов'язані торгово-економічними операціями тощо. Словами неєврейського свідка це звучало так: «Ми ж жили весь час з ними [євреями], жилися»¹⁸⁰.

Важливий момент – такі люди могли не бути кришталево чистими щодо чужих речей. Їхня чесність стосувалася лише друзів. За інших умов вони могли б спокуситися на чужу власність. Наприклад, коли єврейка з Локачів запитала знайому українку, чому вона не брала її одягу, то отримала відповідь: «Якби я Вас не знала нікого, була б чужая, то може я пошла б і брала. Як я з Вами росла і всіх Вас знаю, то чого я буду Ваше майно брати, нашо мені Ваше брати»¹⁸¹. Єдиний випадок, коли люди могли взяти таке майно, – після смерті його власника, адже воно вже йому не буде потрібне. Наприклад, у с. М'ятин (12 км від м. Рівне) сусід узяв речі з хати єврейки, бо думав, що її вбили під час акції в Сосонках. Однак, коли виявилось, що їй вдалося врятуватися, віддав усе її майно¹⁸².

Протилежний бік відносин місцевих неєврейських жителів щодо єврейського майна полягав у його набутті. Аналіз таких дій різними категоріями населення не можна зводити до чорно-білого оцінювання.

Одна частина жителів вважала легальну купівлю майна нормальним явищем, однак не сприймала його неофіційний грабунок¹⁸³. Мотивація частини жителів, яка купувала такі речі, практично завжди полягала у вирішенні складностей матеріального становища та покращенні побутових умов життя. У їхніх заявах вказувалося конкретно, чому їм це майно потрібне (немає в що одягнутися, немає власного дому тощо).

¹⁷⁸ Архіви YIU, свідчення № 544U.

¹⁷⁹ Архіви YIU, свідчення № 1431U.

¹⁸⁰ Архіви YIU, свідчення № 1343U.

¹⁸¹ Архіви YIU, свідчення № 1481U.

¹⁸² USC SFI VHA, свідчення № 22263.

¹⁸³ Свідки відверто розповідають, що в них був єврейський одяг (Архіви YIU, свідчення № 161B).

Такі дії покупців деякі дослідники оцінюють як факт легітимації та підтримки нацистської влади. Історик Петро Долганов, що аналізував подібні заяви місцевих жителів на купівлю єврейських будівель на Волині, доходить висновку, що переїхавши жити до єврейських будинків, вчорашні сусіди вже не могли залишатися в статусі «спостерігачів». Адже прийняли пропозицію окупаційної влади взяти участь у розподілі ресурсів, породжених Голокостом. Отже, вони в такий спосіб висловили свою згоду зі вчиненням злочином¹⁸⁴.

У розглянутих випадках набуття власності євреїв вбачаємо різницю. Привласнення майна мертвих євреїв, яке вже офіційно належало державі, не становило загрозу жертвам Голокосту, адже вони були вбиті. Однак спроба купівлі єврейських будинків, власники яких ще були живими і заявники знали про це, загрожувала їхньому існуванню. У такому разі заради потенційних покупців органи влади могли позбавити євреїв їх власності, «переселити» або позбутися їх в інший спосіб. Тому слід говорити про потенційну відповідальність таких заявників.

Певна частина населення цілком нормально ставилася до привласнення чи крадіжки речей євреїв, вважаючи це одним із способів вижити в нелегкий час окупації (мертвим майно не потрібно, а живим – знадобиться)¹⁸⁵. Існувала численна категорія осіб, яка намагалася збільшити свої статки, «нажидитися». У такому разі грабіж жертв Голокосту використовувався для власного збагачення, незважаючи на те, в якому статусі перебувала жертва (жива чи мертва). Серед представників цієї групи могли бути ті, які не бажали програшу Німеччиною війни через імовірність повернення справжнім власникам награбованого та перспективу відповідати за свої злочини. Зокрема, Іцхак Арад зазначав, що серед місцевих жителів сформувалася частина, яка як зацікавлена сторона прагнула перемоги Німеччини¹⁸⁶. Найбільш хиткими моральні орієнтири були саме в цієї групи. Такі люди в здобутому єврейському одязі не соромилися з'являтися в публічних місцях. Деякі свідки особливо наголошували, що в ньому приходили навіть до церковної служби¹⁸⁷ або ж вели пошук цінностей на місці розстрілу¹⁸⁸.

¹⁸⁴ Долганов, «Бенефіціари Голокосту», 77–78.

¹⁸⁵ Наприклад, наступного дня після акції в Мізочі в жовтні 1942 р. мешканець сусіднього села знімав взуття з мертвого єврея, що лежав на дорозі (архів автора, інтерв'ю з Неонілою Паньохю).

¹⁸⁶ Арад, «Разграбление еврейской собственности», 35.

¹⁸⁷ USC SFI VHA, свідчення № 29420; USC SFI VHA, свідчення № 47316.

¹⁸⁸ Коли в Радивиліві відбувався пошук коштовностей на місці розстрілу через місяць Трагедії, місцеві хлопці хвалилися, чий батько приніс більше грошей: «Мій тато приніс 2 п'яторки», інший – 5

Серед цієї категорії були жителі, які під час бартеру відверто грабували бранців гетто, незважаючи на їхнє скрутне становище. Їхня саморефлексія та оцінювання своїх дій концептуалізувала ідею, що цей процес — «допомога» євреям. Наприклад, свідок із Томашівки розповідав, що в гетто обміняв годинник на 10 кг борошна, стверджуючи, що тоді євреям «потрібно було допомогти»¹⁸⁹. Однак факт, у якому передача продуктів харчування відбувалася за винагороду, важко назвати допомогою, радше — звичайним бартером. Подекуди такі дії чітко нагадують грабіж. В Озерянах на прохання євреїв дати хліб свідок прямо відповідав: «Дай часи — дам хліба»¹⁹⁰. Як зазначає сам свідок, розплачувався за годинник скибкою хліба і давав трохи сала¹⁹¹. Крім того, просив у євреїв «папіроси», за які він їм нічого не давав, бо «вони нічо вже не просили»¹⁹². Загалом свідок зазначав, що ходив у гетто обмінювати продукти багато разів і кожен раз просив годинник, бо одяга в нього була. Таку практику вважав цілком нормальною, навіть зважаючи на особисті знайомства з жертвами Голокосту.

Зрештою, негативна роль, описана свідками, не є для них приводом для моралізаторських роздумів. Також їх не обтяжує можливість бути впізнаваними, як і, вочевидь, у роки згадуваних подій.

Отже, до проблеми моделей поведінки та мотивації місцевих неєврейських жителів щодо проблеми власності майна жертв Голокосту слід підходити диференційовано. Існував цілий ряд/спектр поведінкових реакцій від відмови від такого майна до його привласнення та бажання нажитися, на формування яких впливали різні чинники (соціально-економічного, особистого, (а)морального характеру).

і т.д. Серед приголомшливих фактів, — у пошуках цінностей обшукували волосся у жінок, в якому могло бути золото (Архіви YIU, свідчення № 1782U).

¹⁸⁹ Архіви YIU, свідчення № 127B.

¹⁹⁰ Архіви YIU, свідчення № 1463U. Про такий самий випадок із годинником та хлібом, який розповідав свідок у Рокитному, згадує о. Патрік Дебуа, (Desbois, *In Broad Daylight*, 34).

¹⁹¹ Свідок зазначає, що євреї не їли сала, але як «припекло» — то їли (Архіви YIU, свідчення № 1463U). Інший свідок із Варковичів теж зазначає, що євреї їли сало, бо не було що їсти (Архіви YIU, свідчення № 1398U).

¹⁹² Архіви YIU, свідчення № 1463U. Частина інтерв'ю виглядає так:

— YIU: Скажіть, будь-ласка, от коли Вам давали цей табак, сигарети — Ви що їм давали натомість?
— Свідок: Нічого, нічого. Не хочу казати, брехати. Нічо' я їм не давав. Вони нічо' вже й не просили. Вже й последнее вони казали — чорний день на нас і все. Іван, хліб принеси, молоко.

— YIU: А за часи що Ви їм дали?

— Свідок: Скибку хліба і все. Що ж я ще міг дати? Сала ще кусок їм врізав.

Набуття єврейського майна неєврейськими жителями: спільне та відмінне порівняно з іншими регіонами

Набуття власності євреїв під час Голокосту неєврейськими жителями — загальнопоширене явище. Аналіз джерел дає підставу стверджувати про аналогічні процеси, які відбувалися і в інших окупованих теренах України: розкрадання одягу жертв на місці страти євреїв (с. П'ятка, Житомирська обл.)¹⁹³; розкрадання речей з підвід, якими звозили речі вбитих (Іллінці, Вінницька обл.)¹⁹⁴; пошук одягу та взуття на могилах масових вбивств (Інгuleць, Дніпропетровська обл.)¹⁹⁵; намір грабувати гетто (П'ятихатки, Дніпропетровська обл.)¹⁹⁶, пограбування гетто після його ліквідації (Чернівці, Нижні Станівці, Чернівецька обл., Краноселівка, Запорізька обл.)¹⁹⁷, пошук цінностей в єврейських речах, крадіжка єврейського майна зі складів (Лубни, Полтавська обл.)¹⁹⁸, передача єврейського майна (одяжі) працівникам за виконану роботу (Грабовець, Івано-Франківська обл.)¹⁹⁹.

Існують свідчення і про зворотний бік, коли люди стверджували, що не брали майна (але брали інші люди) (П'ятка, Житомирська обл., Нижні Станівці, Чернівецька обл.)²⁰⁰, під впливом родичів чи осуду відмовлялися грабувати гетто (П'ятихатки, Дніпропетровська обл.)²⁰¹.

Так само, як і в генеральній окрузі «Волинь-Поділля», виявлені поодинокі протилежні випадки, коли батьки позитивно оцінювали набуття єврейських речей своїми дітьми, а інколи стимулювали брати такі речі. Наприклад, дитині, яка взяла собі з гетто Чернівців лише одну іграшку (коника), мати докоряла, чому та не взяла якісь інші речі²⁰².

Спільним також є те, що власність євреїв цікавила всі верстви населення, незалежно від соціального статусу, віку, статі, ідеологічних, політичних уподобань. За нашим переконанням, грабунок євреїв не залежав від антисемітських настроїв грабіжників (або такі випадки траплялися вкрай рідко), а визначальним був саме матеріальний фактор.

¹⁹³ Архіви YIU, свідчення № 1719U.

¹⁹⁴ Архіви YIU, свідчення № 2172U.

¹⁹⁵ Архіви YIU, свідчення № 941U.

¹⁹⁶ Архіви YIU, свідчення № 948U.

¹⁹⁷ Архіви YIU, свідчення № 2326U, 2217U, 396U.

¹⁹⁸ Архіви YIU, свідчення № 1921U.

¹⁹⁹ Архіви YIU, свідчення № 2278U.

²⁰⁰ Архіви YIU, свідчення № 1719U, 2217U.

²⁰¹ Архіви YIU, свідчення № 948U.

²⁰² Архіви YIU, свідчення № 2326U.

Інколи цивільні жителі майно євреїв брали не для себе, а на потреби організації²⁰³.

Особливості грабунку єврейського майна на різних теренах України залежали не лише від нацистської окупації, а й від передвоєнного становища євреїв під владою СРСР. Відносна бідність євреїв східних та центральних областей України пояснюється економічними заходами радянської влади. Таким чином, слід наголосити на більшому збагаченні єврейським майном як райху, так і місцевих неєврейських жителів у західних регіонах, адже у євреїв, що проживали в Галичині та Волині, порівняно з наддніпрянськими євреями, лишилося більше матеріальних благ через тимчасовість радянської окупації 1939–1941 рр.

У генеральній окрузі «Волинь-Поділля», як і на більшості території окупованої України, убивство євреїв відбувалося в контексті «Голокосту від куль» під час розстрілів²⁰⁴ у ямах, де залишалися їхні речі після вбивства. Таким чином, ними було легше заволодіти. Така практика відрізняється від Голокосту в Західній Європі, де євреїв вбивали в спеціальних таборах.

Процес грабежу євреїв, його терміни в різних окупованих зонах України визначалися часом знищення жертв. Наприклад, якщо більшість волинських євреїв були вбиті вже до кінця 1942 р., то процес знищення галицьких євреїв розтягнувся до середини 1943 р.

Генеральна округа «Волинь-Поділля» та дистрикт «Галичина» були регіонами, де на початку нацистської окупації сталася велика кількість погромів, під час яких відбувався грабунок майна євреїв. В інших регіонах такої масовості явища не спостерігається. Причому є різниця в межах теренів досліджуваного регіону. Погроми в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» відбувалися більшою мірою в новоприєднаних у 1939 р. західноукраїнських Рівненській та Волинській областях.

Висновки

Реконструкція поведінкових моделей місцевого неєврейського населення під час Голокосту вимагає аналізу не лише істориків, а й

²⁰³ Інколи майно брали не для себе, а на потреби організації. Наприклад, вчитель з Тучина вказував, що разом із громадянином в Межирічах «єврейські речі носили мішками», а потім їх передавали в УПА (ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 2144, арк. 26).

²⁰⁴ За даними Олександра Круглова, на території України шляхом розстрілів були вбиті 70% євреїв, 22–23% отруєні газом, 5% (переважно в румунській зоні окупації) померли через голод та хвороби в гетто. Близько третини жертв загинуло в 1941 р., половина – упродовж 1942 р., решта – в 1943–1944 рр. (Александр Круглов, *Енциклопедія Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины* (Київ, 2000), 204).

оцінок інших фахівців. Складність аналізу проблематики виявляється в деструктивних наслідках війни, коли те, що за мирних умов могло перебувати в латентному стані (прагнення до наживи, егоїзм, жадібність, нахили до правопорушень) у воєнних обставинах виходить на поверхню, перетворюючись на домінуючий чинник моделі поведінки, яку обирає для себе кожна людина²⁰⁵. В умовах екстремального насильства існували цілі комбінації таких поведінкових моделей, де межа між «своїм» та «чужим» могла виглядати досить умовною.

Екстремальне насилля, одним із проявів якого в окупованій Україні був Голокост, могло відбуватися й тому, що несло певні матеріальні вигоди як для нацистської окупаційної адміністрації, так і для частини місцевого неєврейського населення. Майно жертв Голокосту та загалом матеріальна складова взаємовідносин становили своєрідне мотиваційне тло співпраці з окупантами, коли обидві сторони усвідомлювали важливість вектору взаємодії на основі прагматичного меркантилізму/матеріалізму.

Використовуючи зацікавленість у матеріальних благах збіднілого у війні окупованого населення, нацисти розподіляли єврейське майно між тими особами, підтримка яких їм була потрібною. Хоча слов'ян німці зневажали, однак дозвіл їм користуватися майном жертв мав важливе значення для підтримки їхнього панування. Це була своєрідна плата за конформізм і їхню мовчазну згоду чинити геноцид євреїв. Історик Петро Долганов назвав це принципом «формування мовчазної колективної згоди щодо того, що євреям більше немає місця в житті спільнот»²⁰⁶.

Незважаючи на те, що люди, які привласнювали єврейське майно, були різного походження, статі та віку, усі вони мали досвід тісних передвоєнних соціальних зв'язків із жертвами, зазвичай це були сусіди. Вищеописані практики набуття власності євреїв стали лакмусовим папірцем у сприйнятті трагедії сусідів-євреїв.

Неєврейське суспільство реалізовувало різні поведінкові реакції на трагедію євреїв. За екстремальних умов неможливо бути щодня героєм по відношенню до жертв Голокосту, але вибір не чинити зла завжди існував. Однак і серед тих, «хто не чинив зла» та співчував жертвам, досить поширеним явищем було набуття їхніх речей. Тих же, хто вважав це недопустимим моральним гріхом, була мізерна меншість.

²⁰⁵ Олександр Лисенко, «Деякі теоретичні аспекти дослідження проблем соціальної солідарності в період Другої світової війни», *Сторінки воєнної історії України* 17 (2015): 8–9.

²⁰⁶ Долганов, «Бенефіціари Голокосту», 84.

Позбавлені власності, євреї мали менше шансів пережити переслідування, що могло бути причиною їхньої загибелі. Зважаючи на це, багатьох неєврейських жителів уже не можна сьогодні просто розглядати як «спостерігачів». Їхні дії під час привласнення єврейського майна більшою чи меншою мірою могли впливати на динаміку Голокосту на місцевому рівні.

Важко аналізувати рівень свідомості та переконання людей, які грабували жертв Голокосту. У цьому аспекті солідаризуємося з риторичним питанням Арона Шнеера, який наводить приклад допиту грабіжника євреїв. На запитання слідчого «Чи грабував людей?», той давав відповідь: «Ні, але жидів...»²⁰⁷. На сьогодні аналіз вищеописаної проблеми вимагає застосовувати ширші методи, ніж ті, якими оперує історична наука. Тому слід долучати фахівців з психології та юриспруденції.

Незважаючи на те, що, привласнюючи майно євреїв за допомогою неофіційних практик, місцеві жителі наражали себе на небезпеку та покарання, адже діяли всупереч розпорядженням окупаційної адміністрації, вони (свідомо чи ні) виступали учасниками легітимації злочину нацистів. У такому разі відбувався подвійний грабунок – євреїв як жертв Голокосту та нацистської окупаційної влади як легітимованого власника цього майна. Мотивація у привласненні єврейського майна була зумовлена матеріалістичними причинами, де антисемітська складова могла відігравати лише незначну роль.

Жага до матеріальної власності мобілізувала найганебніші людські інстинкти, що могли призводити до смерті євреїв. Як зазначає Тімоті Снайдер, на велику частину місцевого неєврейського населення справляла розбещувальний вплив перспектива заволодіти єврейським майном, і багато хто почав дивитися на вбивство євреїв з точки зору власних економічних інтересів²⁰⁸. Ці речі нерозривно пов'язані між собою, грабіж завжди був супутником війни.

Роль місцевих жителів у розкраданні майна жертв Голокосту в українській історіографії досі применшувалася, зокрема якщо порівнювати з такими ж злочинами офіційної німецької адміністрації. Одні дослідники стверджують, що «грабування євреїв місцевим населенням не можна вважати масовим явищем»²⁰⁹. Однак є й інша позиція – «грабунок майна євреїв місцевими жителями був масовим явищем, а бажання нажитися на єврейському майні – чи не найпоширенішим мотивом

²⁰⁷ Шнеер, «За убийство евреев никакой ответственности», 64.

²⁰⁸ Тімоті Снайдер, «Життя і смерть західноволинських євреїв», у *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, і Венді Лауер (Київ: Дух і літера, 2015), 142.

²⁰⁹ Зілінський, «Пограбування єврейського майна», 123.

співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту²¹⁰; пограбування жертв Голокосту стало засобом «легітимації» геноциду серед місцевого населення, його заохочення до колаборації²¹¹.

Висновки нашого дослідження свідчать про набагато більшу причетність місцевих жителів до подій Голокосту, ніж це вважалося раніше, зокрема і щодо привласнення майна жертв геноциду. Набуття єврейського майна неєвреями набуло помітних масштабів, а в конкретних випадках (особливо ліквідація гетто) цей процес набув масовості.

Незважаючи на те, що питання набуття власності євреїв було розглянуто на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля», результати дослідження, безумовно, мають набагато ширше значення для загального розуміння поставленої проблематики на окупованих нацистами східних теренах.

На сьогодні існують приблизні цифри Дітера Поля, що висвітлюють залучення місцевих винуватців Голокосту (поліцейських) до вирішення «єврейського питання»²¹². Однак малоімовірно, що така статистика буде озвучена щодо цивільних жителів, які вдавалися до грабунку жертв Голокосту і, позбавивши їх таким чином економічних умов існування, сприяли геноциду.

Roman Mykhalchuk

THE ROLE OF JEWISH PROPERTY IN THE DYNAMICS OF THE HOLOCAUST IN VOLYN-PODILLYA GENERAL DISTRICT: THE FOCUS OF THE LOCAL NON-JEWISH POPULATION

The process of the appropriation of Jewish property by non-Jewish population during the Holocaust has aroused a considerable interest in the academic literature. However, academic studies have not properly considered the role of local population in the appropriation of the Holocaust victims' property in comparison with the Nazi invaders. In fact, the role of many non-Jewish residents can no longer be regarded as mere bystanders, because their actions concerning

²¹⁰ Андрій Усач, «Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження», в *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти* (Київ: УЦВІГ; КВІЦ, 2018), 46–47.

²¹¹ Долганов, «Бенефіціари Голокосту», 83.

²¹² Dieter Pohl, «Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden», у *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, ред. Gerhard Paul (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002), 219, 232.

the appropriation of Jewish property influenced the dynamics of the Holocaust at the local level.

Victims' property and the mercantile component in general formed a kind of motivational background for civilians' cooperation with the Nazis when both sides realized the importance of interaction based on pragmatic mercantilism.

Mercantile reasons motivated local population and the anti-Semitic component could play only a minor role. The thirst for profit mobilized the worst human instincts. The prospect of seizing Jewish property had a corrupting effect on most of the non-Jewish population, and many supported the occupation in terms of their own economic interests. Despite the fact that people who acquired Jewish property were of different backgrounds, gender, and age, they all had experience of close pre-war social relationships with victims.

The results of this research indicate a much greater role of civilians, local non-Jewish residents in plundering and acquisition of Holocaust victims' property than it was previously stated in the academic literature.

This research considers the appropriation of Jewish property by locals and neighbors based on the example of Volyn-Podillya General District of Reichkommissariat Ukraine, but the results of the study are also important for general understanding of the Holocaust events in Ukraine and occupied eastern territories during World War II.

Keywords: Holocaust, Jewish property, Volyn-Podillya General District, local non-Jewish population.

Bibliography

Arad, Yitzhak. «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union». *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–48.

Arad, Yitzhak. «Razgrablenie evrejskoj sobstvennosti na okkupirovannyh territorijah Sovetskogo Sojuza». *Problemy Holokosta: nauchnyj zhurnal* 1 (2002): 5–39.

Bajohr, Frank. «Aryanisation» in Hamburg: *The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books, 2002.

Barac, Varvara. *Begstvo ot sud'by. Vospominanie o genocide evreev na Ukraine vo vremja Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva: Art-Biznes-Centr, 1993.

Beker, Avi. *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust*. New York: New York University Press, 2001.

Belova, Ol'ga, and Vladimir Petruhin. «Evrejskij mif» v slavjanskoj kul'ture. Moskva: Mosty kul'tury, 2007.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsytskoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011.

Borovskiy, Volodymyr. *Pid pokrovom Vsevyshnoho. Spomyny*. Atlanta: Vydannia Ukrainskoho Yevanhelskoho Obiednannia v Pivnichnii Amerytsi, 1983.

Cesarani, David. *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949*. New York: St. Martin's Press, 2016.

Dean, Martin. «Jewish property seized in the occupied Soviet Union in 1941–1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle». *Holocaust and Genocide studies* 1, vol. 14 (2000): 83–101. <http://hgs.oxfordjournals.org/content/14/1/83>.

Dean, Martin. «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe». In *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone, 120–140. Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2004.

Dean, Martin. *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. Cambridge, UK: Cambridge University Press; United States Holocaust Memorial Museum, 2008.

Dean, Martin, ed. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Vol. 2. Washington: Indiana University Press, 2012.

Debua, Patrik. *Khranytel spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu*. Kyiv: Dukh i Litera, 2011.

Desbois, Patrick. *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets*. New York: Arcade Publishing, 2018.

Desbois, Patrick. «The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum». *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 91–99.

Diment, Maikl. *Samotnii vyhnanets. Shchodennyk pro Svyniukhy ta hetto v Lokachakh*. Kyiv: UTsVIH, 2016.

Dolhanov, Petro. «Benefitsiary Holokostu: rol "susidiv" u pohrabuvanni yevreiv Volyni v period natsytskoi okupatsii». *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo* 9 (2) (2020): 46–87.

Dzhons, Adam. *Henotsydy: Vstup do hlobalnoi istorii*. Kyiv: Dukh i litera, 2019.

Feldman, Gerald, and Wolfgang Seibel. *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust*. New York: Berghahn Books, 2005.

Grabowski, Jan. *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.

Gross, Jan T. «Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe?» In

Lessons and Legacies XII: New Directions in Holocaust Research and Education, eds. Wendy Lower, and Lauren Faulkner Rossi, 3–30. Chicago: Northwestern University Press, 2017.

Gross, Jan T., and Irena Grudzińska Gross. *Golden Harvest; Events at the Periphery of the Holocaust*. New York: Oxford University Press, 2012.

Honcharenko, Oleksii. «Pozbavlennia yevreiskoho naseleння vlasnosti v period natsystsoi okupatsii Kyivshchyny». *Chasopys ukrainskoi istorii: zb. nauk. st.* 5 (2006): 116–121.

Hrinchenko, Helinada, Iryna Rebrova, and Iryna Romanova. «Usna istoriia v postradianskykh doslidnytskykh praktykakh (na prykladi suchasnykh Bilorusii, Rosii ta Ukrainy)». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2012): 172–187.

Kovba, Zhanna. *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naseleння Skhidnoi Halychyny v roky «ostatochnoho rozv'iazannia yevreiskoho pytannia»*. Kyiv: Dukh i litera, 2009.

Kruglov, Aleksandr. *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy*. Kiev, 2000.

Kruglov, Aleksandr. «Pogromy v vostochnoj Galicii leta 1941 goda: organizatory, uchastniki, masshtaby i posledstvija». *Problemi istorii Golokostu* 5 (2010): 56–73.

Kruglov, Aleksandr. «Unichtozhenie evreev v g. Rovno v nachale nojabrja 1941 goda v svete nemeckih dokumentov». *Golokost i suchasnist'* 11 (2012): 104–165.

Kunytskyi, Mykhailo. «Sotsialno-pravovyi status mistsevoho naseleння Raikhskomisariatu “Ukraina” (1941–1944 rr.)». Avtoref. dys. dokt. ist. nauk, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2014.

Levin, Aleksandr. «Negasnushhie svechi Holokosta». In *Zhizn' i smert' v jepohu Holokosta: svidetel'stva i dokumenty*. Book 2, ed.-comp. Boris Zabarko, 284–292. Kiev, 2007.

Lower, Wendy. «Anti-jewish violence in Western Ukraine, summer 1941: varied histories and explanations». *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives* (2013): 143–173.

Lower, Wendy. «Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons». *Journal of Genocide Research* 13 (3) (2011): 217–246.

Lysenko, Oleksandr. «Deiaki teoretychni aspekty doslidzhennia problem sotsialnoi solidarnosti v period Druhoi svitovoi viiny». *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* 17 (2015): 8–21.

McBride, Jared Graham. «“A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

«Memorialna knyha Mizocha». Accessed July 21, 2021. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html>.

Mędykowski, Witold. *W cieniugigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.

Mykhalchuk, Roman. «Kontrybutsii yak forma pozbavlennia vlasnosti yevreiv v heneralnii okruzi “Volyn-Podillia”». *Holokost v Ukraini: akademichni, komemoratyvni ta osvittii aspekty: materialy Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 75-m rokovynam trahedii Babynoho Yaru* (2016): 71–75.

Mykhalchuk, Roman. «Novi svidchennia pro Holokost v Mizochi (za rezultatamy usnoistorychnoho proektu u lypni-serpni 2016 r.)». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 29 (2017): 265–274.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHA». *Pamiat nelinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»* 62 (2021): 226–238.

Mykhalchuk, Roman. «Prodazh maina zhertv Holokostu v Kostopilskii miskii upravi». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 30 (2018): 209–214.

Mykhalchuk, Roman. «“Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)». *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–165.

Mykhalchuk, Roman. «Vlasnist yevreiv Rivnenshchyny pid chas natsystsoi okupatsii (1941–1944 rr.)». *Naukovi pratsi istorychnoho f-tu Zaporizkoho nats. un-tu* 36 (2013): 169–173.

Mykhalchuk, Roman, and Viktoriia Zyl. «Ekonomichnyi aspekt Holokostu (na prykladi Rivnenshchyny)». *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: materialy XI Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv*. Rivne, 2018: 258–260.

Obarchuk, Anastasiia. *Mezhyrich Koretskyi: narysy istorii volynskoho mistechka*. Rivne: PP DM, 2010.

Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. Munich: Oldenbourg, 1996.

Pohl, Dieter. «Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden». In *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, hrsg. Gerhard Paul, 205–234. Göttingen: Wallstein Verlag, 2002.

Pol, Diter. «Masove vbyvstvo yevreiv Ukrainy za nimetskoj viiskovoi administratsii v Reikhskomisariati Ukraina». In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, eds. Rei Brandon, and Vendi Lauer. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.

Rozenblat, Evgenij. «Spasenie evreev Belarusi v gody Holokosta: pravedniki i pravedne». In *Holokost: novye issledovanija i materialy: materialy XVII Mezhdunar. konf. po iudaiki*. T. IV., vol. 37, 69–86. Moskva, 2011.

Shneer, Aron. «Za ubijstvo evreev nikakoj otvetstvennosti...: Portret kollaboracionista». In *Holokost na territorii SSSR*. T. 1, vol. 40, eds. Il'ja Al'tman, Arkadij Zel'cer, and Aron Shneer, 56–67. Moskva: Sefer, 2012.

Snaider, Timoti. «Zhyttia i smert zakhidnovolynskykh yevreiv». In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, eds. Rei Brandon, and Vendi Lauer, 113–162. Kyiv: Dukh i litera, 2015.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Sytai, Sviatoslav, ed. *Kryvavi zhorna viiny: trudova povynnist na Rivnenshchyni u 1941–1944 rokakh: spohady, dokumenty, fakty*. Rivne: Vyd. O. Zen, 2013.

«The Holocaust (Memorialna knyha Rivnoho)». Accessed July 21, 2021. <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page529%20-%Data%20dostupu>.

Usach, Andrii. «Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia». In *Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovy ta osvichni aspekty*, 46–47. Kyiv: UTsVIH; KVITs, 2018.

Usach, Andrii. «“To ne nimtsi...”: mistsevi vynuvaltsi Holokostu u neievreiskykh usnoistorychnykh svidchenniakh». In *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit*, ed. Helinada Hrinchenko, 143–161. Kyiv: TOV «Art-knyha», 2021.

Wylegala, Anna. «About “Jewish Things”. Jewish Property in Eastern Galicia During World War II». *Yad Vashem Studies* 44 (2) (2016): 83–120.

Zbikowski, Andrzej. «Local Anti-Jewish pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941». In *The Holocaust in the Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ed. Lucian Dobroszycki, and Jeffrey Gurock, 173–179. NY; London: M. E. Sharpe, 1993.

Zilinskyi, Volodymyr. «Pohrabuvannia yevreiskoho maina u m. Sambori pid chas natsyistskoi okupatsii: analiz yavyscha na makrorivni». *Holokost i suchasnist* 13 (2015): 109–123.

Archives

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Rivnenskkii oblasti (AU SBU RO). F. 4, spr. 2656, 3444, 10424.

Bundesarchiv (BArch). Fond B 162, bild 04228, 04229, 04231, 04233, 04234, 04235, 04237, 04239.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoj oblasti (DARO). F. R. 22, op. 1, spr. 139. F. R. 26, op. 1, spr. 2. F. R. 27, op. 1, spr. 1. F. R. 29, op. 1, spr. 19. F. R. 30, op. 2, spr. 83. F. R. 33, op. 1, spr. 21; op. 7, spr. 291. F. R. 48, op. 1, spr. 11. F. R. 68, op. 1, spr. 2. F. R. 245, op. 2, spr. 1. F. R. 291, op. 1, spr. 146. F. R. 293, op. 2, spr. 5. F. R. 534, op. 1, spr. 4. F. R. 2771, op. 2, spr. 2144.

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO). F. R 76, op. 2, spr. 1.

Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF). F. 7021, op. 71, spr. 40.

Osobystyi arkhiv Mykhalchuka Romana. Interviu z Hannoveru Hermaniuk (1937 r.n.), 6 serpnia 2016 r.; intervui z Terentiiem Hermaniukom (1936 r.n.), 30 lypnia 2016 r.; intervui z Tekleiu Demydiuk (1937 r.n.), 12 serpnia 2016 r.; intervui z Romanom Dmytrukom (1932 r.n.), 12 serpnia 2016 r.; intervui z Mariieiu Lytvynets (1928 r.n.), 8 serpnia 2016 r.; intervui z Neoniloiu Panokhoiu (1929 r.n.), 25 lypnia 2016 r.; intervui z Liudmyloiu Pidtopoioiu (1945 r.n.), 9 serpnia 2016 r.

United States Holocaust Memorial Museum arkhiv. Photograph Number: 17876, 17877. (1. Jewish women and children are ordered to undress prior to their execution. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065458>; 2. Naked Jewish women, some of whom are holding infants, wait in a line before their execution by German Sipo and SD, with the assistance of Ukrainian auxiliaries. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065461>).

USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony № 1561, 07722, 11210, 18572, 22263, 29299, 29420, 34403, 36447, 38507, 43886, 44884, 45238, 45897, 47316, 49417, 50672.

Yahad-In Unum archives (YIU). Testimony № 126B, 127B, 135B, 156B, 161B, 176B, 177B, 193B, 194B, 195B, 196B, 237B, 396U, 544U, 545U, 574U, 642U, 649U, 651U, 820U, 822U, 840U, 841U, 842U, 849U, 857U, 941U, 948U, 1337U, 1343U, 1366U, 1371U, 1379U, 1386U, 1387U, 1389U, 1396U, 1398U, 1402U, 1422U, 1431U, 1463U, 1475U, 1481U, 1483U, 1719U, 1773U, 1782U, 1787U, 1921U, 2172U, 2217U, 2278U, 2326U.